

Glava II
AKTIVNOST NEDIĆEVE VLADE
TOKOM 1943. GODINE

ANGAŽOVANJE NEDIĆEVOG UPRAVNOG APARATA NA UBIRANJU LETINE 1943. GODINE

Jedan od glavnih zadataka Nedićeve „vlade narodnog spasa” tokom 1943. godine bio je otkup žitarica i drugih proizvoda za nemačke okupatore. Mada smo u delu pod naslovom „Rad kvislinga u Srbiji na obnavljanju privrede i njeno eksploatisanje od nemačkog okupatora” uzgredno dodirnuli i ovo pitanje, ipak ćemo ga šire analizirati s obzirom na njegov značaj. Neophodno je u vezi s ovim pitanjem sagledati sadržinu rada Nedićeve vlade i njenih organa da bi se videlo koliko je ona „služila” narodu, a koliko se zalagala za interese nemačke okupacione politike u Srbiji. Naročito su na ovom planu bili angažovani ministarstva privrede, poljoprivrede, unutrašnjih poslova i lično Milan Nedić, ministar-predsednik, kao najodgovorniji pred komandujućim generalom i zapovednikom Srbije, odnosno pred Nojhauzenom, generalnim opunomoćenikom za privredu. Da bi prikupila razrezane količine raznih proizvoda, Nedićeva vlada je angažovala svoje oružane snage, pa kada nije uspela, tražila je pomoć od Nemaca.

Kako su sarađivali na ovom planu okupatori i srpski kvislinzi re-ljefno se opisuje u izveštaju štaba Rasinskog partizanskog odreda od 8. februara 1943. koji je upućen Glavnom štabu za Srbiju: „Aktivnost okupatora i njegovih slugu u pogledu sakupljanja rekvizicije i pojavom u onim mestima gde partizani izvode akcije je pojačana. Prate partizane, po tragu i pojavljuju se zajedno u većem broju u jednom selu. Većinom se ne zadržavaju mnogo na terenu, 1—2 dana i vraćaju se u grad. Srpska državna straža i dražinovci zajednički učestvuju u borbama protivu partizana i imaju među sobom čvrste veze. Okupator i njegove sluge nemilice tuku narod i oduzimaju mu žito. Siluju žene (Lomnica) i terorišu ljude, terajući ih odmah u logor. Naše bez milosti streljaju kad uhvate u borbi ranjene, a ovako koga uhvate, vode u beogradsku Glavnjaču i na kraju streljaju. Postreljani su gotovo svi roditelji drugova, partizana, naročito onih iz grada.”¹

¹ Zb. NOR, 1-5, 48. — O represalijama svih vrsta kvislinških vlasti u Srbiji pisalo je u listu *Glas*, organu JNOF-a, 1. II 1944. U tom broju pisalo je, pored ostalog, i sledeće: „Nedić je izdao naredbu da se zaseje svaka ‚stopa srpske zemlje’. Parola ‚reda i rada’ ječala je sa sviju novoinstaliranih radio-zvučnika; širena je ogromnim napisima po celoj zemlji; upisivana je i na prvim stranicama okupatorske štampe. Nastalo je divlje gonjenje svesnih sinova zemlje, koji su sa puškom u ruci hteli da nastave borbu za slobodu

Mnoge sednice Nedićevog kabineta; sastanci okružnih načelnika u Beogradu; sreskih načelnika i predsednika opština u sedištimu okruga, bili su posvećeni otkupu žitarica i njihovom doterivanju u magatine, koje su Nemci bili unapred pripremili. Jer nije bilo u pitanju samo otimanje proizvoda iz roda 1943. godine već isporuka žitarica, a naročito kukuruza iz prethodne godine, koje količine Nedićeva vlada, uprkos svim nastojanjima nije mogla da sakupi. Zbog toga je stalno bila na udaru kritike nemačkih okupacionih vlasti, a posebno generalnog opunomoćenika za privredu. Jedna takva konferencija, koju posebno ističemo, u prisustvu: Milana Nedića, ministra unutrašnjih poslova Tanasija Dinića, ministra narodne privrede dra Miloša Nedeljkovića, ministra poljoprivrede inž. Radosava Veselinovića, ministra socijalne politike i narodnog zdravlja inž. Stojimira Dobrosavljevića, šefa Srpske državne bezbednosti Dragomira Dragog Jovanovića i svih okružnih načelnika, počela je u Beogradu 20. marta 1943. i trajala tri dana. Na ovom skupu najvećih funkcionera Nedićeve kvislinške vlade raspravljalo se isključivo o dva pitanja: 1) o otkupu kukuruza razrezanog u jesen 1942. i 2) o problemu angažovanja radne snage na prinudne radove za potrebe Nemačkog Rajha.²

Ceo ovaj sastanak, imao je gotovo dramatičan tok. Naime, konstatovano je da je Štab generalnog opunomoćenika za privredu Srbije „zadužio“ Nedićevu vladu da od roda kukuruza iz 1942. godine isporuči Nemcima 27.000 vagona u zrnju. Međutim, do tada je bilo isporučeno od prve kvote od 30% svega 10%, što znači da od ukupne mase nije bilo isporučeno više od 3% kukuruza. Beogradski okrug je isporučio 20%; valjevski — 8%; zaječarski — 3%; kragujevački — 15%; kraljevački — 2,1%; kruševački — 3,1%; leskovački — 3%; mitrovački

svoga naroda i da spreče dalju pljačku fašističkih okupatora. Otpočelo se sa mobilizacijom radne snage. Zavedena je obavezna služba rada. Gladna i slabo obučena naša omladina je punila rudnike ili koncentracione logore. Da bi svi proizvodi naše plodne zemlje bili prikupljeni i predati okupatoru, niču razne centrale: žitna, stočna, za kožu, za drvo, za ugalj, za gvožđe, za alkohol, za hemijske proizvode, sve sa radnom snagom koju je Nedić zaposlio i sa jednim nemačkim komesarom koji stvarno upravlja. U želji da se smanji potrošnja na što je moguće manju meru, odnosno da se poveća proizvodni višak koji ima da se stavi na raspolaganje okupatoru, zabranjuje se slobodna prodaja proizvoda. Zavode se karte za namirnice, određuju se količine koje se smeju utrošiti, stvaraju se Dirisi i gradske aprovizacije u svakoj varoši. Utvrđuju se otkupne cene i određuju prodajne cene. Maksimiraju se zarade i mobilize se novčano tržište. Pokreće se čitav aparat koji dobro poznaje teren i prilike. Policija bdi. Nemci sve više iznose. Kupuju po bednim cenama ono što su centrale prikupile. Otimaju ono što je još ostalo. Puštaju svoj kapital preko raznih agenata na 'crnu berzu' pa i otuda izvlače sve što im dođe do ruku. Počev od gotovih proizvoda koje obrađuju fabrike pod njihovom kontrolom, pa preko sirovina koje su pod kontrolom Nedićevih i njihovih organa, završavajući sa najsitnijim otpacima, sve izvlače i nose za Nemačku."

² Arhiv, SUP Srbije, br. 27527/153, Dosje Milana Nedića.

— 11%; moravski — 6%; niški — 5,1%; požarevački — 30%; užički — 5% i šabački 10%.³

Drastično zaostajanje u otkupu motivisano je kao sticaj mnogih nepovoljnih okolnosti za srpske kolaboracioniste. Naime, otvoreno je rečeno da je razrez totalno nerealan. A to je morao da prizna čak i Tanasije Dinić, koji se čitavim bičem bio angažovao na strani nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. U vezi s tim on je tada otvoreno izjavio: „Gotovo svi okružni načelnici izjavljuju da je razrez za otkup kukuruza izvršen tako, da ga je uopšte nemoguće izvršiti. Razrez, naime, nije vršen prema stvarnom prinosu žetve, već po pretpostavkama procentualnog prinosa po hektaru, pa usled toga nastupilo je to, da je za pojedine okruge predviđeno bilo da daju i duplo više od onoga što bi po stvarnom prinosu mogli da daju.”⁴ Kao drugi razlog slabog otkupa, konstatovano je da su nemačke firme, koje su u skladištima primale žito, zaračunavale 150 umesto 120 kg kukuruza u klipu za 100 kg u zrnju, što je na proizvođače odbojno delovalo. Kao poseban razlog što proizvođači ne ispunjavaju „obaveze”, navedena je propaganda Partije i njenih organizacija, koja traži da se žito sklanja i ne daje okupatorima; i kao poslednji razlog, rečeno je da Srpska državna straža, poljska straža, ljotićeveci, policija i drugi organi prinude, nisu bili dovoljno energični u obračunu sa proizvođačima. Naveden je primer beogradskog okruga, gde je stalno uređovala Specijalna policija, koji je, kao i požarevački okrug, prvi na rang-listi u pogledu otkupnih količina kukuruza i drugih proizvoda, koje su kvislinzi sakupljali u magacine za nemačke okupatore.⁵

Sastanak najviših kvislinških predstavnika usledio je posle oštre kritike Nedićeve vlade i njenog celokupnog upravnog i administrativnog aparata. Zbog toga su Nemci sproveli pljačku i potpomagali svo-

³ Isto. — Da su kvislinzi bili nemoćni da sakupe razrezane količine kukuruza, vidi se i po uvodnoj reči M. Nedića na ovoj konferenciji: „Gospodo, muka nas je sakupila ovde da rasmotrimo situaciju u kojoj se nalazimo, da je ocenimo i raščlanimo, a zatim da sastavimo jedan plan za naš budući rad s obzirom na to da nastupa proleće. Uvek je situacija teška kad ljudi neće pravo da gledaju na stvari i na situaciju.”

⁴ Isto.

⁵ Tanasije Dinić u svojstvu ministra unutrašnjih poslova saopštio je srećkim načelnicima, kao njihov prvi pretpostavljeni da slede rigorozne mere protiv onih koji se bilo u kom obliku suprotstavljaju kvislinškim vlastima. „Ali sada, posle izdatog poslednjeg naređenja kad je u cilju otkupa angažovana i SDS i delovi nemačke oružane sile, kad su, dakle, ti nedostaci u pogledu oružane sile i nemačke saradnje otklonjeni, po izjavi načelnika okružnih, može se očekivati da će otkup u iznosu prve kvote biti brzo zadovoljen i izvršen, ali treba preduzeti sve da sa tim iznosom budu zadovoljni nemački predstavnici, jer s obzirom na izgubljeno vreme, za koje je vreme i kukuruz iščezao, teško da će moći ma i najmanji iznos više da se prikupi izuzev ako se ne želi glad i da narod ostane i bez semena” (isto).

jim vojnim efektivima. To se vidi i iz naređenja koje je Bader uputio svim krajs i feldkomandanturama 9. marta 1943. U njemu je rečeno da je srpska civilna uprava podbacila u pogledu sakupljanja kukuruza. S obzirom na važnost te sirovine za nemačku ratnu mašinu, naređuje se svim feldkomandanturama da pomognu kako bi se do 15. aprila prikupilo 130.000 tona kukuruza, a prema svima onima koji se ne budu odazivali zadatku da se najoštrije postupi, a grupe za sakupljanje žita da budu pod komandom feldžandarmerije i policije.⁸ Samo nedelju dana kasnije, komandujući general i zapovednik Srbije upoznaje Nedića sa naređenjem koje je izdao feldkomandanturama i nalaže mu da se njegova vlada energičnije založi za interese vlade Rajha, kako bi i srpski kvislinzi dali svoj doprinos u realizaciji četvorogodišnjeg nemačkog privrednog plana.⁷

Međutim, ma koliko se Nemcima činilo da Nedićeva vlada i ceo njen upravni i administrativni aparat nisu bili dovoljno energični u upotrebi sile i obračunu sa stanovništvom Srbije pri sakupljanju реквизиције, sledeći primeri pokazaće nam da su kvislinzi bili surovi i beskompromisni prema srpskom stanovništvu i da nisu birali sredstva samo da bi u što boljem svetlu sebe prikazali Nemcima. Na primer, sreski načelnik iz Prokuplja, 4. februara 1943, moli Okružno načelstvo u Leskovcu da se na njegov teren upute nemački oružani odredi, pošto su Srpska državna straža i policija nemoćne, kako bi se moglo isporučiti 141.017 kg stoke, koje je bilo u zastoju.⁸ Sresko načelstvo u Kuršumliji izveštava 15. aprila Okružno načelstvo u Leskovcu o količinama otkupljenog kukuruza, ovsu i pasulja i moli da se preko Ortskomandanture uputi nemačka vojska da bi počelo prikupljanje novog razreza.⁹ Okružni načelnik u Požarevcu 16. avgusta naređuje sreskom načelniku u Petrovcu na Mlavi da u roku od dva dana isporuči bugarskoj diviziji u Požarevcu 140 tona sena i 15 tona slame, i skreće pažnju, ako se ovo naređenje ne izvrši, da će taj srez običi lično nemački major Virt i pohapsiti sve koji nisu isporučili razrezanu količinu.¹⁰

U sličnom tonu bila su naređenja kvislinških funkcionera svojim potčinjenim i sledećih meseci. Na primer, okružni načelnik u Kosovskoj Mitrovici opominje sresko načelstvo u Podujevu, u svom aktu od 6. septembra, da isporuku žita treba izvršiti u određenom roku, jer će, u protivnom, krajskomandantura preduzeti najstrože mere: poslaće predsednika, članove opštinskih odbora i „ugledne građane“ na prinudan rad, i slično.¹¹ Načelnik beogradskog okruga naređuje sreskom načelstvu u

⁸ AVII, NAV, N-T-501, 249/69—71.

⁷ AVII, NAV, N-T-501, 249/90.

⁸ AVII, Nća, br. reg. 16/13-1, k. 3.

⁹ ACKKPJ, K-27/17.

¹⁰ ACKKPJ, P-II/114.

¹¹ ACKKPJ, K-13/54.

Sopotu 17. decembra da sa nemačkim i srpskim kvislinškim vlastima organizuje prinudan otkup stoke; naglašava se, ako i ova mera ne bude dovoljna, da će se predsednici opština uzeti kao taoci.¹²

Da bi se proizvodi što pre sakupili i što pre dali nemačkim okupatorima, na ovom planu, pored kvislinškog upravnog aparata, bile su angažovane kvislinška i nemačka vojska i razne centrale, koje je imenovala Nedićeva vlada (centrale za žito, za stoku, za kožu, za drvo, za ugalj, za gvožđe, za alkohol, za hemijske proizvode i mnoge druge). U njima su radili činovnici koje su Nedić, odnosno određene službe, odredili, a stvarnu vlast imali su nemački komesari. Centrala za tekstil svojim aktom br. 6204 od 22. februara 1943. tražila je od Ministarstva privrede da putem svojih organa obavesti odgajivače ovaca da ne smeju da strižu ovce dok se ne odredi vreme za strižu za tu godinu.¹³ Stočarska centrala iz Beograda, svojim aktom od 23. aprila, naredila je ekspozituri stočarske centrale u Nišu da mora slati nedeljno 23.000 kg goveđeg mesa za nemačku vojsku u Kosovsku Mitrovicu.¹⁴

Funkcioneri Nedićeve vlade, u prvom redu njegovi ministri, iskoristili su gotovo svaku priliku da u propagandnim govorima, koje su o raznim pitanjima držali stanovništvu, posebno naglase neophodnost predaje svih proizvoda koje Nemci traže: „General Nedić zna vrlo dobro da sft mora dati bogu božje, a caru carevo, jer je bolje dati ono što se traži“, rekao je 1. marta 1943. u svom govoru Bogoljub Kujundžić, ministar pravde.¹⁵ To isto čini i Nedićev ministar za poljoprivredu, Radisav Veselinović, u govoru koji je održao preko Radio-Beograda 17. avgusta 1943: „Zbog toga ovom prilikom hoću da skrenem najozbiljniju pažnju svim proizvođačima i opštinama, koje su dobile razrez, da ga bez pogovora izvrše u svom sopstvenom interesu. Ne treba niko da se vara da će moći da izbegne isporuku. Predviđene su vrlo stroge mere za one proizvođače i opštine, koje ne budu izvršile isporuku... Ja blagovremeno upozoravam sve proizvođače i opštine, da će se ceo razrez morati dati ovom prilikom, pa je stoga bolje da ga sami daju nego da ga daju i da budu kažnjeni.“¹⁶

¹² ACKKPJ, M-18/77. Okružno načelstvo u Nišu, svojim aktom od 18. XII 1943, naredilo je sreskom načelniku u Soko-banji da po naređenju Feldkomandanture, majora Dirzinga, predaju štabu K. Pećanca 800 kg slame i 500 kg krompira u roku od nedelju dana (ACKKPJ, N-5/246).

¹³ AS, Nća, br. 6204/43, neregistrovano.

¹⁴ ACKKPJ, b-23/2637. — Sresko načelstvo u Cajetini moli Okružno načelstvo u Užicu, aktom od 12. V 1943, da preko krajskomandanta odredi tačan datum za strižu ovaca, jer komandant bugarskih trupa na Kraljevim vodama namerava da uputi vojnike po selima da skupljaju i rekviriraju vunu (ACKKPJ, r-2/42).

¹⁵ *Novo vreme*, 2. III 1943.

¹⁶ *Novo vreme*, 18. VIII 1943.

Ministar-predsednik srpske kvislinške vlade, redovno je obaveštavao svoje pretpostavljene o problemima s kojima se sukobljava Nedićeva vlada. To on čini i 19. juna 1943. u svom izveštaju koji je uputio generalnom opunomoćeniku za privredu Nojhauzenu, u kome ga moli da se koordiniraju akcije kvislinških i okupacionih vlasti na ubiranju žetve po srezovima. U jednom delu pomenutog izveštaja stajalo je: „Da bi se osiguralo potpuno sprovođenje uredbe o ubiranju poljoprivrednih proizvoda i o njihovom ekonomisanju, izdao sam danas naređenje svim upravnim i komunalnim činovnicima na teritoriji Srbije — gde je to uvek izgledalo potrebnim, da se potrebni sreski i okružni načelnici stave na raspolaganje i da aktivnom saradnjom osiguraju potpuno sprovođenje pomenutog naređenja. Osim toga sam preduzeo potrebno da se uvek blagovremeno sreskim i okružnim načelnicima dodeli dovoljna potpora od Srpske državne straže.”¹⁷

Nojhauzen se nije mnogo obazirao na pisma koja mu je slao Nedić. On se strogo pridržavao naređenja, koja je dobijao od svog nadležnog ministra (Geringa); lično je bio odgovoran Geringu i nastojao je da što revnosnije izvrši poverene mu zadatke, a posebno realizaciju četvorogodišnjeg plana eksploatacije na području Srbije. Nojhauzen je 7. jula 1943. obavestio Nedićevu vladu da iz Srbije treba izvesti u Nemačku 400.000 tona žitarica.¹⁸ Samo tri meseca kasnije (18. oktobra), u izveštaju koji je poslao Geringu, Nojhauzen obećava da će ispuniti sve nove vojne zadatke na bazi četvorogodišnjeg plana eksploatacije srpskih područja. On posebno ističe da odnosi između njega i novog specijalnog opunomoćenika Ministarstva za spoljne poslove za Jugoistok (Nojbahera), sa sedištem u Beogradu, nisu najbolji, ali ima izgleda, kako on ističe, da se nesuglasice prevaziđu.¹⁹ Samo desetak dana kasnije (27. oktobra), Nojhauzen traži od novog komandanta Srbije generala Hansa Felbera, da se u interesu nemačkih trupa, policije i kvislinških vojnih formacija, nastavi uspešno oduzimanje kukuruza i da se koriste povoljne vremenske prilike; da se otkup vrši pod zaštitom SDS, pa, ako treba, i nemačke vojske, s tim da se u delovima Srbije gde je aktivnost partizana velika, akcija otkupa ograniči ili potpuno obustavi.²⁰

Evo pregleda razreza i isporuka pšenice i kukuruza, roda iz 1943. godine, na teritoriji Srbije zaključno do 12. novembra iste godine (vidi tabelu):²¹

¹⁷ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/162, Dosje Nedića, neregistrovano.

¹⁸ AVII, NA, k. 44-E, 71, dok. 5/30.

¹⁹ AVII, NAV-N-T-501, 253/563—64.

²⁰ AVII, NAV-N-T-501, 253/658.

²¹ AVII, br. reg. 2/1-18, k. 1; Tabela pregled Ministarstva privrede Nedićeve vlade, od 12. XI 1943.

P R E G L E D
RAZREZA ISPORUKA ZITARICA NA TERITORIJI SRBIJE
ZA 1943. GODINU ZAKLJUČNO DO 12. XI 1943. GODINE

Red. Naziv okruga br.	Pšenice		Kukuruz	
	Razrezano u vagonima	Isporučeno u vagonima	Razrezano u vagonima	Isporučeno u vagonima
1 Beogradski	2.371	2.267	550	174
2 Valjevski	527	369	300	—
3 Zaječarski	920	499	850	—
4 K. Mitrovački	133	119	200	—
5 Kragujevački	797	733	350	—
6 Kraljevački	86	63	150	—
7 Kruševački	146	146	250	2
8 Leskovački	863	409	250	5
9 Moravski	600	485	950	—
10 Niški	733	542	300	—
11 Požarevački	1.073	1.073	1.315	—
12 Užički	60	26	50	—
13 Sabački	1.613	697	950	—
U K U P N O :	9.992	7.428	6.460	181

Iz ove tabele se vidi da je od 9.992 vagona pšenice razrezanih po okruzima na proizvođače bilo uglavnom prinudno do 12. novembra 1943. isporučeno 7.428 vagona, što je iznosilo oko 75% planiranog. Kukuruz je tada bio tek obran i od razrezanih 6.460 vagona bio je ispušten svega 181 vagon. Simptomatično je da je i u ovom razrezu „prednjačio beogradski i požarevački okrug, dakle, područje Srbije gde je bio najneposrednije angažovan Dragi Jovanović i njegova Specijalna policija. Na drugoj strani, u okruzima kao što su bili: Leskovac i Niš, gde su tokom 1943. godine delovali snažniji partizanski odredi, otkup je bio slabiji. Na teritoriji Leskovca, do 12. novembra nije bilo sakupljeno ni 50% razrezanih količina pšenice.”²²

Zbog nemilosrdne pljačke, pretila je glad stanovništvu Srbije, pogotovu gradskom, o čemu govori i izveštaj Okružnog komiteta KPJ Cačak od 10. februara 1943: „Narod u gradu potpuno gladuje. Projiho brašno je 60 dinara i nema ga da se kupi, jer se u varoš ništa ne donosi. Sirotinja u varoši mora da ide u selo za kilo dva brašna, u varoši ga nema. Mast je 800—900 dinara; krompir 350—400; pasulj 400

²² Načelnik gročanskog sreza obavestio je 9. IX 1943. Okružnog načelnika beogradskog okruga: „Obišao sam skoro sve opštine poverenog mi sreza i u svakoj putem zborova obavestio građanstvo o današnjim prilikama, savetujući im da je red i mir neophodno potreban srpskom narodu u današnjem ratnom stanju... Određeni kontingent pšenice isporučuje se i veruje se da će biti ispušten 100%“ (AVII, br. 15/6-1, k. 59).

dinara; opštinska uprava kad oseti nezadovoljstvo naroda, odmah podeli po 2 kg brašna mesečno i to samo tada."²³ Da prilike na selu nisu bile mnogo bolje, vidi se i iz izveštaja istog komiteta od 25. aprila: „Većina seljaka neće imati žita do nove žetve, mada se veliki broj do sada kupovinom snabdeo. Pitanje hleba je glavno pitanje koje muči seljaka. Pljačka, koju još okupator sprovodi putem rekvizicije, smanjuje inače nedovoljne zalihe hrane seljaka. Skrivanjem hrane, čemu seljaci u masi pribegavaju, odupiru se oni rekviziciji, a isto tako i prijavljivanjem manjeg broja stoke. Zbog izbegavanja davanja određenih količina hrane, vlasti kažnjavaju teškim kaznama sela i opštine."²⁴

O zlostavljanju i pljački po selima (u okolini Kragujevca) govori se i u izveštaju Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, od 12. marta: „Sada su počele manje grupe Nemaca u pratnji žandarma da idu po selima, vrše pretrase i otimaju sve što nađu od hrane po kućama. Hitlerovi banditi i njihove sluge žandarmi vrše pljačku i za 'svoj groš' odnose sve što im se dopadne, a najviše strada od njih rakija. Hrane se obično kokoškama, suvim mesom i mrsom pored ostalog. Samo u selu Stojniku, orašački srez, pljačkali su sedam dana. Više puta su naređivali da im se donosi večera u sam Arandjelovac."²⁵

Primenjujući Hitlerovu odluku o totalnom ratu, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen, izdao je 20. marta 1943. naredbu „O uvođenju ratnoprivrednih mera“, na osnovu koje je bio ovlašćen da „stvarno pravo u Rajhu za totalno mobilisanje privrede i radne snage može potpuno ili delimično primeniti i za područje komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji i prilagoditi specifičnim prilikama privrede i uposlenosti na ovom području“.²⁶ Mada je i pre ove uredbe primenjivana sila i u prikupljanju žita, mesa i drugih proizvoda, predviđenim planom rekvizicije, kao i planiranog kontingenta radne snage, rekvizicija posle njenog stupanja na snagu postaje običan grabež, a mobilizacija ljudstva za rad pravi lov na ljude.

Međutim, kako su razrezi o ubiranju žitarica i drugih proizvoda bili veliki, a rod slab, dok je stočni fond bio prepolovljen, seljaci nisu mogli isporučiti ni tražene količine mesa ni žitarica, o čemu Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade piše i okružni načelnik u Leskovcu 28. februara 1943: „Otkup kukuruza je posve nepovoljan. Razlog su tome u prvom redu slab rod, veliki i nesrazmeran razrez i naravno teške prilike u odnosu na javnu bezbednost. Pitanje otkupa stoke i dalje se najteže rešava. Razrez je visok, a stoke svakim danom sve manje.“²⁷ Svakoga ko bi im pružio otpor prilikom rekvizicije, nacisti bi hapsili i odvodili na prinudan rad, ukoliko ga ne bi streljali na licu mesta. No, i pored toga, akcije protiv nasilnog oduzimanja žita nastav-

²³ Dr Milan Borković, *Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945*, Beograd, 1976, 248 (kolektivno delo više autora).

²⁴ » AIRPS, PKS, 284.

²⁵ » Zb. NOR, 1-5, 94—95.

²⁶ AVII, NAV, N-T-501, r. 249, s. 68.

²⁷ Kao napomena 23.

ljene su u svim krajevima, a da nisu bile uzaludne, vidi se i po tome što su Nemci do 19. avgusta nakupili u užoj Srbiji svega 16.000, a u Banatu 66.000 tona pšenice. Govoreći o prilikama u Srbiji uopšte, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju piše u vezi s tim Centralnom komitetu KPJ, u izveštaju od juna 1943: „Ekonomsko stanje naroda je vrlo teško. U Beogradu je kilo pšeničnog brašna 450 din.; kilo kukuruza 350 dinara; kilo masti 2.000 dinara; metar drva 5.000 dinara i sve to nije ni moguće lako dobiti. Seljaci iz Šumadije dolaze u Beograd i prose ili mole da zamene mleko za kukuruz. Nadnice radnika kvalifikovanih su 100—150 dinara dnevno, a činovničke prosečno 3.000 mesečno. Okružne i sreske vlasti su organizovane (sem opštinskih, koje sprečavaju naši odredi). Glavni im je zadatak pljačka seljaka, odvođenje radnika u rudnike u Nemačku.”²⁸

Pošto su partizanski odredi stalno ometali okupatorsko-kvislinške snage koje su oduzimale žito od seljaka, Nojhauzen se u leto 1943. obratio vojnoupravnom komandantu, generalu Baderu, tražeći da umesto Nedićevih organa, rekviziciju vrše feldkomandanture i krajskomandanture i da se u tu svrhu krajskomandanturama dodeli po jedna četa vojnika, a i svakom od oko 300 sabirnih mesta po pet nemačkih i po 20 vojnika Srpske državne straže radi obezbeđenja.²⁹ Pa ipak, uprkos svim preduzetim merama, pljačka nije uvek uspevala, što se vidi i iz izveštaja okružnog načelnika u Leskovcu od 4. jula: „Ekonomske prilike u okrugu u ovom mesecu bile su vrlo teške. Otkup kukuruza i pasulja vršen je u toku celog meseca, ali s vrlo slabim rezultatima. Pitanje otkupa kukuruza je još gore. Stoke ima sve manje i bojazan je da će se ostati bez stoke, te se neće imati čime obrađivati polje. Najmanje ima krupne stoke i određeni kontingenti se ne mogu ni u kom slučaju predavati. Radi ovoga sledeju kazne okupatorskih vlasti, te to još više ekonomski pogađa građane okruga. Sa otkupom vune ide takođe teško, jer partizani upadaju u pojedina mesta i otimaju prikupljenu vunu i dele je stanovništvu ili je odnose sa sobom u planine.”³⁰ Međutim, Nemci su uz pomoć kvislinških vlasti u toku leta i jeseni pojačali pritisak, sakupivši tako od juna do oktobra preko 70.000 tona pšenice, odnosno oko 75% predviđenih količina, ali, što se tiče kukuruza, planirane količine ni približno nisu ostvarene. Stoga je 27. oktobra novi vojnoupravni komandant Srbije, general Felber, naredio komandantu SS i policije generalu Majsneru: „U interesu ishrane nemačkih trupa, policije i ostalih odreda, da se iskoristi lepo vreme i da se sakupljanje vrši uz zaštitu celokupne policije i Srpske državne straže, čak i po cenu da se obustavi privremeno ili sasvim aktivna borba protiv bandi.”³¹

²⁸ Zb. NOR, 1-5, 228, Izveštaj PKKPJ za Srbiju, juna 1943, Centralnom komitetu KPJ.

²⁹ AVII, NAV, N-T, s. 590, 593, 647—52.

Kao napomena 23, str. 250.

³¹ AVII, NAV, N-T-501, 253/658.

Iz svega izloženog vidi se da su nemački i bugarski okupatori, uz pomoć kvislinških srpskih vlasti, preduzimali opsežne mere tokom 1943. godine, kako bi od srpskog stanovništva oduzeli što više poljoprivrednih proizvoda, naročito pšenice, neophodne za ishranu vojske na Istočnom i Zapadnom frontu. U vezi s tim, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju poslao je 30. juna 1943. pismo svim okružnim komitetima u Srbiji: „Izvršite sve potrebne pripreme za sprečavanje neprijatelja da opljačka žetvu. Izdajte o tome kratak letak. Mobilizite narod na otpor. Pomozite mu da krije žito. Pored učestvovanja odreda u tim okruzima, treba stvarati svuda udarne grupe, koje će kvariti i spaljivati vršalice mašine i goniti okupatorske kontrolne organe pri pregledu i otimanju žetve.”³²

Pljačkajući žetvu i druga narodna bogatstva okupatori i njihovi saradnici su tokom leta 1943. nailazili na sve veći otpor stanovništva, jer su u toku letnjih meseci i partijske i skojevske organizacije više politički delovale na selu, objašnjavale seljacima da, skrivajući žito, skraćuju vek nemačkom fašizmu. Borba za žetvu 1943. u Srbiji počela je parolom: „Ni zrna žita okupatoru.” Ova parola je bila aktuelna 1941. i 1942. pa i kasnije, kada su uništavane znatne količine žita, koje su bile pripremljene za okupatore i kvislinške vlasti. Tim povodom paljene su vršalice i kamare žita, koje je spremalo za nemačke magacine; uništavana je rekvizicija, koju su seljaci doterivali u nemačka skladišta i mnoge druge slične akcije.

Da bi se poremetili planovi okupatora i njegovih saradnika oko ubiranja žetve, okružni i sreski komiteti KPJ, kao i partijske organizacije na terenu, tokom juna 1943. održavali su češće sastanke, na kojima su donošeni zaključci o merama koje treba preduzeti. Nedeljko Karaičić Milisav, član PKKPJ za Srbiju, koji se nalazio na terenu OK Kruševca, uputio je tim povodom pismo Okružnom komitetu KPJ za Zaječar, u kome je, pored ostalog, rekao: „Razvijte što širu agitaciju i propagandu po pitanju vršaja (žetve). Uništavajte sve vršalice. Samo pazite da vas narod razume i da vam pruži pomoć po tom pitanju. Razbijte ceo opštinski aparat i onemogućite dalje funkcionisanje opštinskih uprava.”³³

Analizirajući izveštaje okružnih komiteta KPJ i SKOJ-a za jun, jul i avgust 1943, došli smo do zaključka da se partijska organizacija na teritoriji OK Zaječara najviše angažovala na ubiranju žetve iako ona nije bila najbrojnija i organizaciono najčvršća u Srbiji u to vreme. Ne-

³² AS, OKM, 190; kao napomena 23, str. 245—246.

³³ AS, OK Za, 28. — N. Karaičić je 2. jula izvestio PKKPJ o merama koje je preduzeo na terenu istočne i južne Srbije u borbi za očuvanje žetve: „Utvrdili smo da je danas najaktuelnije pitanje žetve i da u tom pitanju treba najviše posvetiti pažnju; da ćemo preko toga pitanja uspeti da sprečimo i totalnu mobilizaciju. Mi smo podvukli i to, da su prošle godine Hrvati na pitanju žetve podigli ustanak... OK-i će izraditi plan za rad. U prvom redu dolazi još odmah uništenje svih vršalica, razbijanje svih opštinskih uprava, pa da se po tom razvije široka agitacija i propaganda u narodu, kako bi mofli što šire mobilisati narod i aktivizirati ga u samoj borbi” (AIRPS, PKS, 332).

sumnjivo da je tome doprinelo prisustvo jednog člana PK — Nedeljka Karaičića — na ovom terenu, baš u periodu kada su pripreme bile u najvećem jeku. U srezu negotinskom, na primer, krajem juna, na inicijativu sreskog komiteta KPJ bio je formiran politički aktiv od najboljih članova KPJ, koji je išao po selima i objašnjavao seljacima da ne vršu žito vršalicama, već da noću mlate snopove. U mnogim selima ovog sreza, seljaci su krišom od okupatorskih i kvislinških vlasti mlatili žito i sakrivali ga u podzemne magacine.³⁴

Paljenje vršalice u zaječarskom okrugu nije bio redak slučaj. U julu 1943. jedna udarna grupa članova KPJ i SKOJ-a uspela je da za jedan dan zapali vršalice u selima Grlištu, Lubnici i Leskovcu (zaječarski srez). Sva nastojanja policijskih organa da nađu izvršioce akcija ostala su bez uspeha.³⁵ Okružni komitet KPJ za Zaječar tokom jula je sačinio poseban plan i program rada za sva rukovodstva i članove KPJ na terenu. U ovom dokumentu posebno je bila analizirana vojno-politička situacija, organizaciono stanje Partije i politički rad na terenu: „borbu za odbranu žetve iskoristiti za široko povezivanje naše Partije i partizana u narodu. Održavati konferencije na kojima će se ukazati narodu šta mu priprema okupator i njegove sluge”.³⁶ U istom dokumentu bile su napisane parole na srpskohrvatskom, a posebno na vlaškom jeziku (budući da su Vlasi predstavljali znatan broj stanovništva zaječarskog okruga), koje su zajedno sa proglasom OK isticane na vidnijim i prometnijim mestima, a posebno u selima. U planu i programu aktivnosti bili su precizirani zadaci ne samo partijskih organizacija već i štaba odreda, NOO-a, SKOJ-a, USAOS-a i AFŽ-a, bila je predviđena i jaka obaveštajna služba.³⁷

I u drugim okruzima partijska rukovodstva su pripremala stanovništvo da uništava vršalice, da sakriva žito i sabotira naredbe okupatorskih i kvislinških vlasti, kojim se određivala rekvizicija. Na primer, Okružni komitet KPJ za Mladenovac uputio je pismo svim sreskim rukovodstvima KPJ na terenu krajem juna 1943, u kome su predložene mere koje treba da preduzmu partijske organizacije na terenu. U jednom delu tog pisma čitamo sledeće: „Danas, kada stojimo pred no-

³⁴ AIRPS, Hronika sela Rajca (Negotin), 40.

³⁵ AIRPS, mg. OK Zaječar, br. 12, str. 70. — OK Zaječar je u pismu od 27. jula 1943. detaljno obavestio PK o akciji koja se sprovodi na terenu oko ubiranja žetve. U jednom delu toga izveštaja čitamo i sledeće: „Nademo se sa nekim seljakom i objašnjavamo mu da treba da krije žito i on nam kaže: 'Ja sam razgovarao sa toga i toga vašega druga i on mi je sve objasnio'. Svuda u Timoku čuvaju žito. Narod nas sluša. Naročito narod voli ovu: 'Danju žanji — noću vrši'. Ona mu konkretno govori šta da radi" (AIRPS, PKS 345).

³⁶ AIRPS, PKS, 331/b, Izveštaj OK Zaječara, 1. avgusta 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ.

³⁷ Isto. — Navešćemo samo nekoliko parola koje je OK Zaječara napisao i organizovao njihovo rasturanje na terenu: „Danju žanji — noću vrši”, „Svako zrno pšenice okupatoru — pušćani je metak protivu naroda”, „Ne dajmo da naša deca umiru od gladi”, „Smrt otimačima žetve”, „Palimo vršalice”, „Na oružje za odbranu žetve”, „Sta radi Draža za odbranu žetve” itd.

vom žetvom i opasnosti od strahovite pljačke, prvi zadatak je da baš tja tom pitanju odbrane žetve izvršimo što uspešnju mobilizaciju u borbi protiv okupatora i kvislinških vlasti. Mi žetvu nećemo i ne smemo dati okupatoru da se domogne nove snage za nas."³⁸

Sredinom jula 1943. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, imao je u svojoj arhivi informacije od mnogih okružnih komiteta i štabova partizanskih odreda o tome koliko se partijska organizacija angažovala i kakve su represalije okupatora protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Na osnovu tih podataka Pokrajinski komitet je analizirao situaciju na terenu i poslao novo uputstvo svim okružnim komitetima krajem jula 1943. U tom dokumentu se posebno naglašava da štabovi svih odreda i NO odbori treba da izdaju naredbe kojima se zabranjuje rad vršalica i popisivača; da organizuju sakrivanje žita, napade na slagališta i transporte žita; skidanje kaiševa i drugih važnijih delova sa vršalica kako bi se sprečio njihov rad. „Oko ovih zadataka“, pisao je PK, „mobilisati sve organizacije: NOO-e, odrede, desetine, seljake, omladinu, žene — — ceo narod. OK može izdati takođe kratak, ali jezgrovit letak“.³⁹

Suočena sa mnogim akcijama i sabotажama pripadnika NOP-a u vezi sa žetvom i njenim ubiranjem, Nedićeva vlada je izdala posebnu naredbu, prema kojoj su se kažnjavala sva lica na koje se i najmanje sumnjalo da vrše propagandu ili da direktno učestvuju u sličnoj akciji. *Novo vreme* od 28. jula 1943. prenelo je delove te naredbe u kojoj je, između ostalog, pisalo: „Svi oni koji podmetanje ugaraka u krstine i plastove žita i paljenje vršućih mašina kao kult propovedaju, imaju biti kao najveće narodne štetočine uništeni.“ Međutim, pretnje i upozorenja nisu obeshrabrile pripadnike NOP-a, iako su češće u akcijama bili žrtve. Sredinom avgusta grupa sićevačkih omladinaca (niški okrug) saznala je da su nedićevci u selu Ostrovici mobilisali seljake da za bugarske okupatore zaprežnim kolima prevezu veće količine žita, mesa i drugih proizvoda. Oni su organizovali dobro naoružanu desetinu najboljih udarnika, napali na Ostrovicu i, posle borbe sa bugarskim okupacionim jedinicama, uspeali da zaplene velike količine žita i drugih namirnica, što je sve vraćeno seljacima.⁴⁰ Pored akcija u kojima je učestvovala pomažući borcima Kosmajskog odreda, Udarne skojevske grupa jaseničkog sreza krajem jula i početkom avgusta sama je zapalila 17 vršalica.⁴¹ Ovakvu vrstu otpora okupatorskim i kvislinškim vlastima nalazimo u to vreme i u drugim krajevima Srbije.

³⁸ AS, OKM, 190.

³⁹ AS, OK Zaječar, 42. — OK Niša izvestio je 27. avgusta 1943. Pokrajinski komitet o represalijama koje sprovodi okupator protiv lica koja sabotiraju naredbe okupatorskih i kvislinških vlasti: „Rekviziciju su nam odredili prije vrše koliko ko ima dati prema zemljištu, i to svako ima predati u žitu na stanici. Ako ne da, onda dođu pa mu uzmu duplo i još plati trošak pošto je dao rekviziciju. Oni (kvislinzi i okupatori) izlaze na njivu, cene, kažnjavaju teranjem u logor, a naše snage nisu bile takve koje bi vojnički mogle delovati i narodu pomoći“ (AIRPS, PKS, 357).

⁴⁰ AIRPS, mg. OK Niš, br. 35, 119.

⁴¹ AIRPS, mg. OK Mladenovac, br. 24, str. 6.

Iz svega izloženog može se zaključiti da je partijska organizacija u Srbiji poklanjala znatnu pažnju političkom radu sa seoskim stanovništvom; da su u selima bila glavna uporišta partijskih organizacija, odreda i brigada NOVJ i da se seljaštvo intenzivnije uključuje u akcije NOP-a i masovnije stupa u partizanske odrede tokom 1943. godine. Partija je odbrani žetve poklanjala posebnu pažnju, jer je 1943. godina bila, tako reći, prekretnica u drugom svetskom ratu. Rezerve žita nemačkog okupatora bile su sve slabije, a jedan od najosetljivijih frontova nemačkog fašizma bila je ishrana vojske i stanovništva. Zato je PKKPJ, preko partijske i skojevske organizacije na terenu, nastojao da še u tom pogledu i nanese neprijatelju što veća materijalna šteta i da se omete sabiranje žita i drugih proizvoda koje su seljaci bili primorani da predaju okupatoru.⁴²

⁴² Tanasije Dinić, ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade žalio se u jednom pismu krajem marta vojnom upravnom komandantu Srbije zbog slabog otkupa kukuruza, roda iz 1942. On je takođe predložio mere kako bi se stanje popravilo. Naveo je da je u vezi s tim pitanjem sazvana konferencija okružnih načelnika 18, 19. i 20. III 1943, pa je izjavio: „Nisam mogao uzeti u obzir i prihvatiti kao obrazloženje opšta izlaganja — da je prošla godina bila jedna od najneplodnijih, i da je ukupna predaja od 27.500 vagona kukuruza — koje je trebalo sakupiti — preterana — jer je mogla biti sakupljena pravovremeno bar prva kvota kukuruza.” Kao jedan od razloga slabog otkupa, Dinić navodi slabu koordinaciju između Nedićeve vlade, okružnih načelnika i firmi za otkup: „Ukoliko su firme za otkup u ovom razdoblju pristupale otkupu, vršile su ga na prilično nepravičnoj osnovi. Tražilo se od naroda, da predaje kukuruz u klipovima i to 155 kg kukuruza u klipovima za 100 kg u zrnju. S tim se narod samo teško mogao zadovoljiti, jer je svaki mogao ustanoviti da 100 kg u zrnju odgovara, u stvari 135 kg u klipju.” Kao poseban problem u otkupu kukuruza, Dinić je naveo nedovoljan broj otkupnih stanica: „Pored gore navedenog, u mnogim okruzima nije bio uspostavljen dovoljan broj mesta za otkup, tako da je narod u pojedinim okruzima morao dopremati kukuruz na 60 kilometara i još više, a to znači za dopremu i povrat kućama 120 km, što nije nikako lako, pogotovo ako se uzme u obzir u kojem se stanju nalaze transportna sredstva i stoka. Kola su bez okova, volovi bez potkova, a marva je usled stalnog obaveznog rada iznurena.” Kao posebno otežavajuću okolnost, Dinić navodi da su partizanski odredi ometali otkup kukuruza: „Ako se tome još pridoda ugrožena javna bezbednost, neprijateljska propaganda protiv predaje kukuruza, i akcija ilegalnih bandi, koje su zabranile predaju kukuruza pod pretnjom smrtno kazne, a koje su danomice i stvarno ubijale i klale one koji su se oglašili njihovom naređenju, — onda je bilo teško očekivati da će se narod odazvati svojoj dužnosti. Stoga se morala upotrebiti sila. Morala se zahtevati pomoć oružanih organa straže.” Uprkos svemu, Dinić najavljuje oštre represalije protiv onih koji odbijaju da predaju razrezane količine kukuruza: „Upravni organi su počeli na osnovu mojih brojnih naređenja da se kukuruz mora dopremiti u magacine ili se moraju otpremiti neposlušni u zatvore i logore, odnosno hapsiti sve one, i poslati ih u logore, koji nisu izvršili svoju obavezu u pogledu otkupa kukuruza.”

NOVI ZLOČINI OKUPATORA I SRPSKIH KVISLINŠKIH VLASTI

Iako su vojne i političke prilike u svetu i Jugoslaviji bile sve nepovoljnije za okupatore i njegove saradnike, teror u Srbiji ipak ne popušta, nego se i 1943. godine nastavlja s nesmanjenom žestinom. Logori u Beogradu (na Banjici i Sajmištu); na Crvenom krstu u Nišu i drugi brzo se pune, ali se isto tako brzo prazne, jer Nemei posle svake veće partizanske akcije u kojoj su imali gubitaka zatvorenike masovno streljaju. U isto vreme, hiljade rodoljuba odvođe na prinudan rad u Nemačku, Borski rudnik, Kostolac i druge rudnike i radilišta. Ipak masovne represalije okupatora i kvislinga i gubici narodnooslobodilačkog pokreta u drugoj polovini 1942, nisu mogli da slome duh otpora koji je kod članova KPJ, članova SKOJ-a i drugih antifašista vladao u mnogim gradovima i selima Srbije. Pored jačanja i učvršćenja partizanskih odreda, intenzivno se radilo na jačanju pozadinskog rada, na učvršćenju i omasovljenju partijske i skojevske organizacije i izvođenju akcija i sabotaza u pozadini neprijatelja. Moglo bi se reći da je ta aktivnost bila živa i raznovrsna, bez obzira na to što je neprijatelj sprovodio brutalni teror uz pomoć kaznenih ekspedicija Nemaca, Bugara, ljotečevaca, nedičevaca i četnika Draže Mihailovića. Kao po pravilu, čim bi neku akciju izveli bilo pripadnici partizanskih odreda ili pozadinske diverzantske grupe, neprijatelj je preduzimao oštre represalije. Ali, neprijateljska odmazda još više je pojačala napore oslobodilačkih snaga da se okupatoru i njegovim pomagačima nanese što više gubitaka u ljudstvu i štete u ratnom materijalu. Zato se vrše atentati na nemačke špijune i provokatore; pale opštinske arhive i spiskovi za mobilizaciju koje je pripremio neprijatelj. Mnoge akcije su preduzimane da bi se omeo okupator u ubiranju žetve, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. Sabotaže i diverzije raznih vrsta nisu prestajale tokom cele 1943. godine.

Držeći se dosledno Hitlerove naredbe o „postupku prilikom borbi sa bandom“, donete krajem novembra 1942, nemačka komanda u Srbiji nije propuštala nijedan povod za odmazdu, pa je u januaru i februaru 1943. tako reći svakoga dana izdavala nova naređenja, bilo o hapšenju, bilo o masovnom streljanju pristalica NOP-a i talaca.⁴³ Međutim, ka-

⁴³ Opširnije o zločinima nemačkog okupatora za sve vreme okupacije, vidi studiju dr Venceslava Glišića: „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944“, Beograd, 1970.

rakteristično je da se u ovom periodu kvislinške snage u Srbiji sve više angažuju u represalijama svih vrsta, bilo po naređenju nemačkog okupatora ili zbog toga što je Nedićeva vlada i sama želela da pokaže kako i ona ima izvestan stepen vlasti. Već 1. januara u čuvenoj operaciji „čišćenja terena“ u Požarevcu, jedinice 704. nemačke pešadijske divizije zapalile su više kuća u blizini Petrovca na Mlavi i uhapsili pri tom 16 pristalica NOP-a. Dan kasnije, po naređenju vojnoupravnog komandanta Srbije, generala artiljerije Paula Badera, uhapšeno je u selu Orašju kraj Leskovca 50 ljudi, osumnjičenih za saradnju sa partizanima. Istoga dana, jedinice 104. divizije zatvorile su još 12 građana od kojih je jedan streljan. Pošto je 4. januara streljano 10 talaca zbog napada na železničku stanicu u selu Kovačevcu južno od Mladenovca, sutradan je general Jupe, zamenik vojnoupravnog komandanta, odobrio Krajskomandanturi u Leskovcu da pogubi 35 zatvorenika kao odmazdu za predsednike opština, koji su ubijeni u decembru 1942. Sem toga, za odmazdu je streljano: 8. januara 6 železničara, zbog akcije na pruzi Beograd—Niš; 10. januara 33 taoca za bugarske vojnike poginule u borbi sa partizanima kod sela Đunisa; 12. januara 30 talaca za ubistvo predsednika opštine u Koprivnici kod Zaječara i Turekovcu kod Leskovca. Od 6. do 25. januara u unutrašnjosti Srbije uhapšena su 564, a ubijeno 145 ljudi, dok su u Beogradu uhapšena 153 građana, a streljano 70 zatvorenika iz Logora Banjica. Krajem januara iz sela severozapadno od Petrovca odvedene su kao taoci još 33 osobe. Tada je vojnoupravni komandant izdao naređenje da se najpre zbog posećenih stubova na telefonsko-telegrafskoj liniji između Kruševca i Aleksinca pogubi 16 talaca, zatim 10 zatvorenika za ubistvo predsednika opštine u selima Zalogovac i Krčamri i, najзад, 20 talaca zbog dizanja u vazduh pruge između Lajkovca i Čačka.⁴⁴

Međutim, u februaru, Nemci vrše još bezobzirnije odmazde, pogotovo za akcije koje ih neposredno pogađaju. Na primer, za jednog svog vojnika nestalog još 1942. streljali su 50 talaca početkom februara. Vojnoupravni komandant je u toku meseca izdao više naređenja kojima odobrava ili sam naređuje masovna pogubljenja u raznim mestima u Srbiji. Tako je 5. februara potpisao zapovest da se strelja 50 talaca iz Kruševca, zbog akcije Rasinskog partizanskog odreda, koja je izvedena u blizini grada, odobravajući istom naredbom da se u Nišu strelja 195 zatvorenika iz niškog i beogradskih logora. Pošto se saglasio i sa streljanjem 10 zatvorenika za ubistvo predsednika opštine u Zagubici, izdao je novo naređenje da se za ubistvo predsednika opštine Kušiljevo i blagajnika iz Velike Plane pogubi 30, a za ranjenog kapetana i kaplara Srpske državne straže po 5 talaca. Inače, od 26. januara do 5. februara uhapšeno je 168, a 6—15. februara 113 ljudi.⁴⁵ O teroru u kruševačkom okrugu piše u izveštaju štaba Rasinskog odreda od 8. februara: „Okupator i njegove sluge nemilice tuku narod i oduzimaju žito. Siluju žene (Lomnica) i terorišu ljude terajući ih odmah u logor. Naše bez milosti

⁴⁴ V. Glišić, n. d., 171—190.

⁴⁵ Isto.

streljaju kad uhvate ranjene, a svakog koga uhvate vode u beogradsku glavnjaču i na kraju streljaju. Simpatizere takođe streljaju. Postreljani su gotovo svi roditelji drugova — partizana, naročito onih iz grada."⁴⁶

Streljanja su postala masovnija naročito posle 15. februara. Toga dana borci Požarevačkog partizanskog odreda ubili su iz zasede pukovnika Hensela, komandanta 734. puka 704. nemačke pešadijske divizije, i još jednog nemačkog oficira, podoficira i vojnika. Inače, pukovnik Hensel je rukovodio vojnom operacijom čiji je cilj bio, pored uništenja Požarevačkog odreda, pretres terena, hvatanje i odvođenje u Požarevac svega muškog stanovništva starog više od 15 godina, kao i paljenje kuća.⁴⁷ Onome što smo o ovoj operaciji već rekli treba dodati da je u Beogradu od 25—28. februara, pored masovnog pogubljenja 400 talaca, među kojima 225 logoraša sa Banjice, izvršenog 19. februara, streljano još oko 500 talaca. Računa se takođe da je od februara do juna, koliko je trajala ova čudovišna okupatorsko-kvislinška akcija, u Požarevcu ubijeno 260, a internirano 450 talaca, dok je zapaljeno 30 seoskih domova i na prinudan rad oterano iz požarevačkog sreza 800, a iz mlavskog oko 1.000 ljudi. U borbama koje je tada vodio, Požarevački odred je izgubio 36 boraca i preko 30 najaktivnijih članova Partije i saradnika NOP-a na terenu. Poginula su dva člana štaba odreda, šest komandira četa, sedam političkih komesara, tri instruktora OK Požarevac, šest članova sreskih komiteta i Dragoljub Dulić, sekretar OK SKOJ-a.⁴⁸

O ofanzivi okupatorsko-kvislinških snaga na teritoriji požarevačkog okruga, sačuvano je takođe više izveštaja sa strane NOP-a iz tog perioda. Na primer, štab Požarevačkog partizanskog odreda 20. marta javlja: „Od 16. II 1943. neprestano se na terenu nalaze veće neprijateljske snage koje su vrlo pokretne i prave velike obuhvate pretresajući teren... Na terenu Peka i desne obale Mlave stalno su u pokretu grupe od oko 350 ljotićevaca sa manjim brojem Nemaca. Na terenu se javljaju i čete belogardejaca (Rusa), čija su stalna sedišta: Kostolac, Klenovnik i Majdanpek. Na terenu moravskog i resavskog sreza nalaze se često dosta velike snage ljotićevaca i neki 'Plavi bataljon'. Zadnjih dana se na tom terenu nalazilo preko 800 ljotićevaca i tih 'plavih'.“⁴⁹ Sličnog sadržaja su i izveštaji Okružnog komiteta KPJ za Požarevac u kojima se naglašava da je neprijateljska ofanziva najpre bila usmerena na Požarevački partizanski odred i da je odvijana u tri etape: u prvoj etapi tokom februara, učestvuju Nemci, ljotićevci i belogardejci; u drugoj, koja obuhvata ceo mart i prve dane aprila, učestvuju ljotićevci i nedićevci; u trećoj etapi, nedićevci i ljotićevci, zamenjeni su akcijom četnika Draže Mihailovića, koja je sa izvesnim prekidima trajala do leta 1943.⁵⁰

⁴⁸ Zb. NOR, 1-5, 48.

⁴⁷ AVII, NA, 27-II-8/5, Dnevni izveštaj 704. pešadijske divizije, 16. II 1943, vojnom zapovedniku Jugoistoka; Zb. NOR, 1-5, 473.

⁴⁸ Dr Milan Borković, *Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945* (kolektivno delo više autora), 242—243.

⁴⁹ Zb. NOR 1-21 423—424.

⁵⁰ AIRPS, 280 i 292, Izveštaji OK Požarevca, 22. IV i 1. V. 1943; dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945* (knjiga druga), 32.

Odmazde okupatora i njegovih saradnika postajale su sve češće i surovije, odnoseći svakodnevno na stotine i hiljade novih žrtava. Od 16—25. februara uhapšeno je 945 građana. Krajem februara, za odmazdu zbog napada na rudnik Vrbicu i Orašac, streljano je 40, a zbog napada na Belanovicu 30 talaca. Za sedam dana, od 21—28. februara, streljano je oko 600 talaca. U Kraljevu je 24. i 25. februara uhapšeno 180 građana pod optužbom da su saradnici NOP-a. Vojnoupravni komandant Srbije naredio je 25. februara da se iz leskovačkog okruga pošalje na prinudan rad u Borski rudnik 2.000 muškaraca, ali da u zatvorima ipak ostane dovoljno ljudi za izvršenje odmazdi.⁵¹

I u toku marta, gotovo u sve krajeve Srbije, jedna za drugom stižu zapovesti o izvršenju odmazde: 2. marta streljano je u Nišu, (zbog napada na prugu kod železničke stanice Palilula) 10 talaca, u Kragujevcu 60, a u požarevačkom srezu 40 zatvorenika. Zbog rušenja žičare Majdanpek ubijeno je 30, a zbog demoliranja električne centrale rudnika „Soko” 20 talaca; 5. marta pogubljeno je 30 zatvorenika zbog napada na prugu Čačak—Lajkovac kod železničke stanice Banjani kod Kragujevca. Sem toga, 12. marta uhapšeno je na teritoriji Arandelovca 19, a u blizini Požarevca 11 pripadnika NOP-a. U Jagodini je 13. marta streljano 20 talaca zbog ubistva predsednika opštine Rakinac i Toponica, a 17. marta, Nemci u blizini Požarevca hapse 46, a kod Grocke 76 pripadnika NOP-a. Isto tako, u Nišu je 20. marta uhapšeno 29, a u Kruševcu 9, u Kraljevu 11, u Knjaževcu 12 građana pod optužbom da su aktivni saradnici NOP-a. U drugoj polovini marta, na teritoriji uže Srbije streljano je 417 talaca, dok je uhapšeno ili zarobljeno 2.846 pristalica NOP-a i drugih građana Srbije. Tada je učestalo i paljenje kuća, pa i čitavih sela. Da bi „uneo više reda”, a u stvari „ozakonio” ovu vrstu zločina, vojnoupravni komandant je 3. aprila izdao posebno uputstvo u kome se ističe da u „određenim slučajevima” ne treba odustajati ni od ovog oblika represalija.⁵²

O teroru i pljački koje vrše okupatori i njihovi pomagači govori se i u izveštaju OK Kragujevac od 12. marta: „Teror se na našem terenu pojačava. Hapse stare partizane, roditelje i prijatelje partizana i sve one koji su prošli kroz zatvore i logore. Nasilno odvođe ljude za rudnike i u Srpsku državnu stražu, i to u sve većem broju... U Kragujevcu teror besni. Svakog dana žandarmi blokiraju kvartove, hapse i batinaju narod. Nemci ih samo predvođe i ohrabruju. Sav taj teror ima za cilj da što više zaplaši mase da se ne bi odupirali prilikom odvođenja na rad u rudnike i u Nemačku.”⁵³

⁵¹ AVII, NAV, N-T-501, r. 248, s. 1261, Dnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta, 24. II 1943.

⁵² Kao napomena 44, str. 176, 177, 178.

⁵³ Zb. NOR, 1-5, 94—95. — OK Kragujevca (Arandelovac) u svome izveštaju Pokrajinskom komitetu, 9. IV 1943, takođe piše o ofanzivi neprijatelja: „Ovih dana počela je ofanziva neprijatelja na jednom delu našeg terena. Koncentracija neprijateljskih snaga uglavnom je izvršena u srezu kačerskom. Sa ovim snagama, otprilike, raspolažu: 450 Nemaca, 100 ljotićevaca i oko 100 žandarma. Pored njih, stigla je i jedna 'brigada' dražinovaca, koja broji oko 100 do 200 ljudi” (AIRPS, PKS, 312).

Kako je u borbama, koje su vođene u aprilu trpeo znatne gubitke, neprijatelj je na stratište izvodio sve više ljudi. Za jednog ubijenog Nemca, pripadnika organizacije Tot, 4. aprila streljano je 75 zatvorenika, a sledećeg dana (5. aprila), uhapšena su u okolini Mladenovca 53 lica, dok je vojnoupravni komandant izdao naredbu da se pogubi 30 talaca zbog rušenja žičare u Majdanpeku i napada na farmu u blizini Zaječara. U Beogradu je 2. aprila streljano 22, a 4. aprila 50 talaca. Zatim je 8. aprila što u Valjevu što u Beogradu, za odmazdu zbog napada na okupatorsko-kvislinšku grupu koja je rekvirirala žito od seljaka, pogubljeno oko 100 ljudi. Takođe je 12. aprila streljano 10, 17. aprila 70 „komunističkih talaca“, a krajem aprila za tri nemačka vojnika, ubijena kod sela Bikovaca, 150 logoraša iz banjičkog logora.⁵⁴

Iako je teror nešto popustio u odnosu na prethodne mesece, verovatno zbog toga što je neprijatelj bio zauzet na jugozapadnoj granici Srbije, pokušavajući da zadrži prodor Glavne operativne grupe divizija NOV Jugoslavije, nacisti su ipak nastavili da hapse taoce, masovno ih izvođeci na gubilišta posle svakog partizanskog napada. Tako je 20. aprila streljano 40 talaca, ali je nemačka policija brzo nadoknadila taj „manjak“ u zatvorima i logorima, jer je istog dana sakupila istočno od Svilajнца 23, a u blizini Trstenika 140 talaca, zapalivši pri tom i 18 kuća. Tokom aprila nacisti su zapalili sela između Valjeva i Obrenovca. U Divcima izgorelo je 6, Grabovici 30, Jovanju 50, Dračiću 39, Loznici 11, Leliću 8, Lukavcu 9, Petnici 58, Babaićima 5, Popužama 10, zatim u rog-ljevskoj opštini 74, boračkoj 30, Grablju 119, Skeli 116, Stublinama 37, i u Zabrežju 130 domova. Međutim, sela su paljena i u drugim krajevima, naročito na jugu Srbije, gde se bugarski okupator na taj način redovno svetio za svoje vojničke neuspehe, u borbi protiv partizanskih odreda. Tako su bugarski fašisti u aprilu, odmah posle borbe na planini Radanu, zapalili u selu Gajtanu 125 domova, 132 štale i 135 pomoćnih zgrada. Tada su 104 doma ostala bez žita, a većini seljaka izgorela je ili je odvedena i stoka. Ostavljajući teško stečenu imovinu, ljudi su bežali od kuća i sklanjali se u šume kako bi sačuvali gole živote. Povodom ovog zločina bugarskih fašista, OK Leskovca izdao je proglas, a istovremeno je organizovao prikupljanje hrane za nastradale i osiromašene porodice.⁵⁵ U nizu dokumenata o zločinima okupatora i njegovih saradnika tokom aprila 1943. postoji i izveštaj Okružnog komiteta KPJ za Mladenovac, od 25. aprila, u kome je rečeno pored ostalog: „Situacija kod nas je u znaku stalnog terora i hapšenja. Dobrovoljački odred Marisava Petrovića, žandarmi, veći broj Nemaca i ponekad izvesne snage Bugara, vrše stalne pretrese, hapšenja i teror po čitavom našem terenu. Hapšenja, iako su prilično masovna i traju već duže vreme, nisu mnogo pogodila našu organizaciju.“⁵⁶

⁵⁴ Kao napomena 44, str. 180—181.

⁵⁵ AS, PKS, 236.

⁵⁶ Zb. NOR, 1-5, 136.

Kao protivudar na ofanzivu koju su preduzeli partizanski odredi po naređenju Glavnog štaba za Srbiju kako bi se smanjio pritisak na glavnu operativnu grupu divizija NOV Jugoslavije, neprijatelj je u maju počeo operaciju „Oluja“, s namerom da u relativno kratkom roku pohapsi sve ljude u Srbiji koji bi na bilo koji način mogli biti u vezi sa NOP-om. Prema nemačkim izveštajima, u maju su uhapšena 1.173 lica, a za odmazdu je pogubljeno 1.139 zatvorenika.⁵⁷ Međutim, kao i prethodnih meseci, okupatori, uz pomoć kvislinga, i dalje na svaku akciju partizana odgovaraju novim odmazdama. U Kraljevu su 7. juna streljali kod Poljoprivredne škole 71 zatvorenika. Za tri ubijena kvislinška predsednika, 8. juna je pogubljeno 30 talaca. Istog dana izgubilo je život još 58 talaca i zatvorenika, među njima i 32 skojevca i saradnika NOP-a iz Kruševca. U drugoj polovini juna, okupatori su izvršili dva masovna streljanja; najpre 18. juna, kada je pogubljeno 400 talaca (nije se moglo utvrditi mesto streljanja), i to za odmazdu za tri ubijena nemačka carinska službenika i jednog poginulog vojnika Ruskog zaštitnog korpusa, kao i zbog napada partizana na bugarski voz na pruzi Niš—Leskovac; zatim 29. juna u Kruševcu, kada je po naređenju vojnoupravnog komandanta generala Badera streljano 575 talaca za odmazdu zbog napada boraca jedne čete Rasinskog i jednog voda Topličkog odreda 17. juna na nemačke policajce koji su vršili rekviziciju pšenice u selima duž pruge Kruševac—Brus. Za ubijenog nemačkog inženjera, zaposlenog u Boru, pogubljeno je 30, a 23. juna još 30 talaca za ubistvo tri predsednika opština, dok su 26. juna okupatorski vojnici u Rudnoj Glavi (istočna Srbija) pobili 20 seljaka i zapalili 15 kuća. Od 26—28. juna, u operaciji „čišćenja terena“ koju je severozapadno od Bora izvodio jedan nemački bataljon, sakupljeno je 116 talaca; 27. juna, za odmazdu zbog napada na rudnik kod Aleksinca, zatim na sanitetski voz na pruzi nedaleko od Kruševca i na železničku stanicu kod Aranđelovca streljano je 90 talaca.⁵⁸

O tome kako su zlostavljani ljudi, koji su odvedeni u zatvore ili logore piše Pokrajinski komitet u izveštaju od juna 1943. Centralnom komitetu KPJ: „U gradovima je strahoviti teror... Jedino ispitivanje u Glavnjači je kaži ko ti je ‚viša*‘ a ko ‚niža‘ veza, kada i gde imaš s njim sastanak i tako dok ne ubiju čoveka... Svakog uhapšenog, bez razlike zašto je terećen, bilo da je funkcioner, običan član ili simpatizer Partije, postavljaju da bira: ili ga prebiju, a zatim streljaju, ili da se primi ‚da sarađuje‘ s njima da im bude špijun.“⁵⁹

U julu su nacisti pljačkali pšenicu i druge zemljoradničke proizvode, ubijali ili odvodili seljake u taoce. Vojnoupravni komandant je 1. jula naredio da se strelja 10 talaca zato što je prilikom rekvizicije ubijen jedan kvislinški seoski kmet. Sutradan u Smederevu, gde je 197. divizija vršila masovna hapšenja, zatvorena su 52 lica pod optužbom da su komunisti; 7. jula, nemačka služba bezbednosti je uhvatila 13 talaca nedaleko od Užica. Zbog napada na bugarske vojnike koji su čuvali želez-

⁵⁷ AVII, NA, 27-II-24/5.

⁵⁸ Kao napomena 44, str. 185, 186, 187.

⁵⁹ AS, CKKPJ, 46, cit. Izveštaj PKKPJ od juna 1943.

ničke pruge, 18. jula je pogubljeno 15 talaca. U selu Suvodanju kod Valjeva uhapšeno je istoga dana 87, a dan kasnije takođe u okolini Valjeva još 71 lice. Za sabotažu izvedenu kod Darosave i za tri ubijena predsednika seoskih opština, nacisti su 28. jula pogubili 50 talaca.⁶⁰

Iz mnoštva zločina izvršenih u avgustu izdvojicemo samo nekoliko najdrastičnijih. Na primer, nacisti su 4. avgusta streljali 20 zatvorenika zato što su partizani napali železničke stanice Grijan i Mali Izvor; 6. avgusta u okolini Negotina i Čačka uhapšeno je 37 osoba, a 7. avgusta izdato je naređenje da se pogubi 150 talaca, jer su partizani kod Runjkovca (Leskovac) ubili dva i ranili dva vojnika granične zaštite. Zbog učestalih akcija Požarevačkog odreda, 14. avgusta streljano je 150 talaca, dok je istoga dana, na prostoru Kruševac—Trstenik, 297. nemačka divizija pogubila 31, a takođe uhapsila 19 građana. Međutim, najveći zločin u avgustu počinila je bugarska vojska uz pomoć nemačke policije. Zato što su partizani zarobili 18 bugarskih vojnika i dva Nemca iz granične ispostave u Ivanjici, streljana su 372 seljaka, uhapšen 351 i spaljeno 460 kuća. Najzad, 16. avgusta streljano je 70 talaca za odmazdu zbog pogibije nemačkog policijskog podoficira i seoskog starešine Bukurevca, kao i zbog napada na postrojenja za ispiranje kvarca u selu Rgotini.⁶¹

Mi smo naveli samo krupnije zločine koje su okupatori i njihovi saradnici izvršili nad stanovništvom Srbije u periodu od 1. januara do 31. avgusta 1943. Međutim, i na osnovu njih mogu se izvesti dva glavna zaključka: prvo, da je okupator izvodio surove represalije čak i 1943. godine, za koju mnogi istoričari tvrde da je bila prelomna u drugom svetskom ratu. Naime, te godine vojne i političke prilike u svetu i Jugoslaviji bile su sve nepovoljnije za okupatore i njegove saradnike, jer su gubili bitke na svim frontovima; drugo, u citiranim zločinima pojačano su bile angažovane kvislinške snage: Specijalna policija, Srpska državna straža pa i četnici Draže Mihailovića. Evidentno je da nijedna veća ofanziva protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta ili racija širih razmera nije izvedena a da nisu najmasovnije učestvovali pripadnici takozvane Nedićeve „oružane sile”. Na to ukazuju mnogi nemački i kvislinški izvori kao i izveštaji sreskih i okružnih komiteta iz tog perioda.

Karakteristično je i to da je vojnoupravni komandant naređivao odmazdu ne samo za pripadnike Nemačkog Rajha već i za kvislinške vojnike i funkcionere. Kako su na ove poslednje Partija, SKOJ i štabovi partizanskih odreda organizovali i izvršili mnoge atentate, jer su bili nemački špijuni i provokatori, nacisti su izvršavali odmazde i po ovom osnovu svakodnevno. Čak (zabeležili smo i to), trebalo je osvetiti i kvislinškog seoskog kmeta koga su likvidirali pripadnici NOP-a zato što je ubirao rekviziciju za nemačke okupatore.

Kad je reč o zločinima koje su kvislinzi činili, treba istaći da je još u decembru 1942. godine general Bader odobrio Nedićevoj vladi da ona sama, preko svojih organa, može vršiti odmazdu za pogubljene predsed-

⁶⁰ Kao napomena 44, str. 188—189.

⁶¹ Kao napomena 44, str. 190—191.

nike opština, policajaca, vojnika, činovnika i drugog osoblja. Međutim, nije poznato iz kojih razloga, ali je činjenica da to pravo „vlada narodnog spasa“ ranije nije koristila. Tek 18. januara 1943. Milan Nedić je zatražio odmazdu za jednog ubijenog predsednika opštine (Kraljevo), kada je Srpska državna straža streljala 10 zatvorenika.⁶² Samo četiri dana kasnije (22. januara), Bader je, na izričito traženje Milana Nedića, potvrdio raniju svoju odluku da kvislinška vlada može sama naređivati streljanja i o tome obavještavati vojnoupravnog komandanta.⁶³ Od tada, Nedićeva vlada sve aktivnije saučestvuje u zločinima koje okupator vrši. Na primer, već 6. februara komandant Srbije odobrava načelniku sreza jagodinskog da može streljati 50 članova ustaničkih porodica zbog ubistva pet kvislinških činovnika i 10 civilnih lica kao i zbog toga što je ubijen predsednik opštine u Kuseljevu.⁶⁴

Zanimljiv je i sledeći podatak. Naime, Nedić je krajem januara insistirao da se u zarobljeništvo pošalje još 600 bivših srpskih oficira koji, po svemu sudeći, nisu hteli da stupe u njegove oružane vojne formacije. U obrazloženju svog zahteva naveo je, između ostalog, da su ovi ljudi simpatizirali četničkog pokreta Draže Mihailovića. Rešenje o Nedićevom zahtevu Operativni štab Vermahta brzo je prosledio komandantu Srbije Baderu. Nemačka služba bezbednosti, u noći između 16. i 17. februara izvršila je hapšenje 196 bivših oficira (dakle, ne onoliko koliko je Nedić tražio) i samo tri dana kasnije poslali su u nemačke ratne zarobljeničke logore.⁶⁵

Specijalna policija Uprave grada Beograda, Srpska državna straža i Ljotićevi dobrovoljci stalno su bili u akcijama protiv pripadnika NOP-a. U januaru i februaru 1943. Specijalna policija je gotovo potpuno uništila beogradsku i nišku partijsku organizaciju; krajem februara Srpska državna straža uništila je OK Čačka; u februaru, martu i aprilu dolazi do velikih hapšenja i streljanja u Kruševcu i u mnogim drugim krajevima Srbije.⁶⁶

U referatu šefa obavestajnog odseka SDS od 3. februara 1943. o zaključcima i pojačanoj akciji protiv komunista Srbije, kaže se da je, pored organizacionog, stvoren i „glavni odbor“. U istom tekstu daju se teze za agitaciono-propagandni rad na terenu, pa se u vezi s tim naglašava da treba preko crkve pojačati propagandni rad među seljacima: „Pri zasedanjima da prisustvuju izaslanici okupatora koji znaju naš jezik, te da prate rad i napore naše u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — komunizma.“⁶⁷ Jedanaestog februara Uprava policije u Nišu izveštava šefa Srpske državne bezbednosti u Beogradu o nemačkoj odmazdi za po-

⁶² AVII, Minhen, 3/793.

⁶³ AVII, NA, k-27-II, f. 5, dok. 5/2 i 3.

⁶⁴ AVII, NA, k. 27-11, f. 5, dok. 7.

⁶⁵ AVII, NAV, N-T-501, r. 248, s. 1357.

⁶⁶ dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945* (knjiga druga), 41, 42, 50.

⁶⁷ AS, Nća, fond MUP-a, neregistrovano, referat šefa Obaveštajnog odseka SDS, pukovnika Đ. Čosića.

ginule kvislinške funkcionere pa posebno naglašava da se protiv odmazde nema šta primetiti, izuzev protiv mesta gde se odmazda izvršava i načina na koji se takvi ljudi odabiraju, pa predlaže da se odmazda izvrši upravo na mestu na kome je dotična osoba poginula.⁶⁸ Šef Srpske državne bezbednosti Dragomir Dragi Jovanović naređuje 18. februara okružnom načelniku u Jagodini da odmah uhapsi i sprovede u Beograd, u koncentracioni logor na Banjici, sve članove porodice i saradnike komunističkih vođa, koji nisu mlađi od 16 godina.⁶⁹

Kvislinška štampa i druga propagandna sredstva Nedićeve vlade, kada bi došlo do provale u nekoj partijskoj ili skojevskoj organizaciji, revnosno su pokušavali da dokažu da je NOP-u time nanet značajan udarac i da je pitanje samo dana kada će svi komunisti biti pohapšeni. Slično su se ponašali i obaveštajni organi pojedinih službi u kvislinškoj upravi. Okružno načelstvo kraljevačkog okruga, na primer, u izveštaju od 2. marta šefu Srpske državne bezbednosti, pored ostalog, naglašava da će za duže vreme biti onemogućen rad komunista, s obzirom na to da je provaljen Mesni komitet KPJ u Kraljevu i uhapšen Okružni komitet KPJ za Čačak.⁷⁰ O ovom poslednjem hapšenju u selu Vapi (srez trnovski), 27. februara 1943. *Novo vreme*, u broju od 12. marta, posvetilo je toliko prostora i dalo takva objašnjenja kao da je time NOP u zapadnom delu Srbije bio potpuno uništen.⁷¹

Međutim, o svakoj preduzetoj meri, o represalijama, o svojim „uspesima“, kvislinzi su bili dužni da obaveste nadležne nemačke okupacione vlasti. Okružni načelnik iz Kruševca, na primer, 16. aprila obaveštava svoje pretpostavljene u Beogradu da je izvršena odmazda nad stanovništvom na sektoru Trstenika jer je iz zasede ubijen sreski načelnik, a istog dana šef Srpske državne bezbednosti o ovom slučaju obaveštava vojnoupravnog komandanta Srbije.⁷² Samo pet dana kasnije, Dragi Jovanović obaveštava Badera: „Prilikom jedne komunističke provale, izvršene ovih dana, organi Srpske državne bezbednosti pronašli su, pored ostalog, i jednu šifru koju upotrebljava Pokrajinski komitet partije, a tokom istrage pronađen je i ključ za rukovanje njome.“⁷³

⁶⁸ AS, Nća, MUP, Srpska državna bezbednost, br. 1614, neregistrovano.

⁶⁹ ACKKPJ, br. 23/1368. — Dragi Jovanović je preko Radio-Beograda 22. II 1943. održao govor o navodnoj opasnosti koja Srbiji preti od komunizma: „Nastupio je momenat da niko ne sme ostati po strani. Ceo narod kao jedan mora u borbu protiv boljševičko-komunističke nemani. Jer onaj ko neće u aktivnu borbu, on je svesni pomagač njihov. Svuda i na svakom mestu, borba protiv jevrejsko-komunističkog cefovanja je zapoveć naše budućnosti. Borba u kući, borba na ulici, borba u školi, borba u crkvi, borba u radionici, borba protiv komunizma do konačnog istrebljenja gde god se bude pojavio“ (*Novo vreme*, 23. II 1943).

⁷⁰ AS, Nća, MUP. — Srpska državna bezbednost, br. 5568, neregistrovano.

⁷¹ *Novo vreme*, 12. III 1943. — Vojnoupravni komandant Srbije 21. V 1943. izdao je naređenje Feldkomandanturi 809. za izvršenje odmazde streljanja 10 komunista zbog ubistva šefa Srpske policije u Beogradu (AVII, NAV, N-T-501, 249/508).

⁷² AVII, NAV, N-T-501, 249/359, 360.

⁷³ AVII, Nća, reg. br. 3/1, f. 1, k. 137.

I

Inače, svi kvislinški izveštaji, kvislinška štampa, pa i nemački izvori beleže tokom prve polovine 1943. godine, pa i kasnije, kako Nedićeve oružane vojne formacije vode svakodnevne borbe protiv partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini. Odred Srpske državne straže u Kuršumliji, u izveštaju od 31. januara 1943. Okružnoj komandi u Leskovcu, daje podatke da se svakodnevno vodi borba između odreda Srpske državne straže i ljotićevaca, s jedne, i partizana, s druge strane, i da „partizane nije lako uništiti”.⁷⁴ Okružno načelstvo tokom januara i februara gotovo svakodnevno šalje izveštaje Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade o poteri i borbama koje vodi SDS protiv Čačanskog partizanskog odreda, čiji je komandant bio Radenko Mandić. Razume se da nije zaboravio da istakne pomoć Nemaca i četnika Draže Mihailovića u ovim akcijama. U izveštaju od 1. februara posebno se konstatuje: „Zapaža se velika zaoštrenost između partizana i odmetnika Draže Mihailovića i oni se uzajamno istrebljuju, progone i ubijaju” i dodaje da je „uništenjem partizana kod sela Stubla, u srezu žičkom, podignut u narodu ugled organa SDS”.⁷⁵

Međutim, ma koliko da su protiv partizana i pripadnika NOP-a, uopšte, u Srbiji bili angažovani nedićevci, ljotićevci, Nemci, Bugari i četnici Draže Mihailovića, Milan Nedić je stalno isticao da mu postojeći vojni efektivni nisu bili dovoljni da bi se energičnije obračunao sa komunistima. Ovo utoliko više kada se zna da on nad Ljotićevim dobrovoljcima nije imao nikakve vlasti. U vezi s tim Nedić u svom memorandumu od 22. februara 1943, koji je uputio generalu Baderu, posebno naglašava: „Srpski dobrovoljački korpus stoji isto tako malo na raspolaganju srpske vlade. Nad njim zapovedaju isključivo u svakom pogledu nemačka Wehrmacht mesta, iako bi korpus pod komandom srpske vlade mogao na terenu da se pokaže mnogo korisniji. Jedinice Srpskog dobrovoljačkog korpusa danas se upotrebljavaju za čisto policijske zadatke (pretrese stanova, hapšenja itd.) ili za službu osiguranja službe na železnicama. A opet poneki put oni se uzimaju za akciju čišćenja, čas u jednom a čas u drugom delu države, a otkad ne podležu pod komandu srpske vlade, nikada nisu upotrebljavani za jednu radikalnu akciju čišćenja.” Nedić posebno naglašava da dobrovoljci nisu podesni za zadatke koje dobijaju od Nemaca: „A osim toga, dobrovoljci ne odgovaraju niti po svom borbenom kvalitetu niti po svom poreklu njima postavljenim policijskim zadacima — a najmanje su pogodni za sprovođenje odmazdenih mera, što je u suprotnosti sa srpskim zakonima (spaljivanje kuća, oduzimanje imovine i streljanje bez isticanja presuda), a što imaju da sprovedu po naredbi nemačkih nadležstava.”⁷⁶

⁷⁴ AVII, Nća, br. reg. 9/2, k. 32.

⁷⁵ AS, MUP, neregistrovano. — *Novo vreme*, 5. II 1943, donelo je informaciju da je 5. II odred SDS iz Aleksinca vodio borbu u selu Subotincu sa jednom partizanskom grupom od 12 ljudi; da je, navodno, u borbi poginulo 10 partizana i jedan pripadnik SDS.

⁷⁶ Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano, SUP br. 27527/147.

Međutim, iako je Nedić formalno protestovao kod Badera zbog zločina koje ljotičevci vrše nad stanovništvom Srbije, to isto je svakodnevno činila Srpska državna straža, koja je bila pod kontrolom šefa Srpske državne bezbednosti, tj. jednog od Nedićevih ministara. I ne samo to. Pripadnici Nedićevih oružanih odreda češće su preduzimali akcije „čišćenja“, pogotovo na jugu Srbije, zajedno sa bugarskim okupatorima. Upravo o tome piše i Okružni komitet KPJ u Leskovcu u svom izveštaju od 27. maja 1943: „Na terenu Toplice (Dobrič), Pasjače, Vidajevice i Jablanice odvija se već 10 dana bugarsko-nedićevska akcija „čišćenja terena“. Ova poterà pokazuje najviši stepen planomernosti svih dosadašnjih akcija ove vrste na ovom terenu. Do četiri bataljona Bugara i oko 800 nedićevih vojnika, poseli su preko noći puteve na Kosanici—Kopaonik, za Jastrebac i Kukavicu, pa je posle toga nastalo sužavanje pretežno oko planine Radan. Svaka šumica i svaki potok bili su prekriveni u streljačkom stroju u vidu češlja.”⁷⁷ U drugom izveštaju OK Leskovac, od 27. juna, takođe se govori o zajedničkoj akciji nedićevaca i bugarskih okupatora: „Drugi bataljon imao je veliku poteru od strane Bugara i nedićevaca, koji su udruženim snagama napadali. Ofanziva je trajala 12 dana. Neprijateljske snage su bile do 15.000 vojnika.”⁷⁸ U Biltenu br. 131 Obaveštajnog odseka komande SDS, od 2. juna 1943, o prilikama u beogradskom okrugu govori se da su 1. juna dve čete Nemaca, jedna četa bugarskih vojnika, dve čete dobrovoljaca i 30 agenata Specijalne policije iz Beograda blokirali selo Dubonu, srez mladenočki. Podvučeno je da su mnogi stanovnici ovog sela ubijeni, znatan broj kuća zapaljen; oko 100 ljudi, žena i dece neprijatelji su odveli sa sobom.⁷⁹

Navedeni primeri ubedljivo govore da Nedićeva vlada sa svojim kvislinškim aparatom nije štitila srpski narod od zločina koje su činili nemački okupatori. Naprotiv, slično kao i nacisti i bugarski fašisti, krvavo se obračunavali sa svima koji su se i najmanje odupirali kvislinškim i okupatorskim naređenjima. Posebno su bili na udaru Nedićevih „čuvara reda i mira“ pripadnici oslobodilačkog pokreta, i ne samo oni koji su se s puškom u ruci nalazili u partizanskim odredima i brigadama već i svi drugi za koje su pretpostavljali da pomažu ili simpatišu NOP. Krvav obračun (u čemu je prednjačila Specijalna policija) izvršen je i nad mnogim građanima (hapšenja, streljanja, zlostavljanja, odvođenja u koncentracione logore bila su svakodnevna pojava) čije su „krivice“ kvalifikovane „kao saradnja sa NOP-om“, iako ti ljudi tada uopšte nisu bili povezani sa Partijom, Skojem i njihovim organizacijama. Dakle, to se sve dešavalo čak i 1943. godine (pa i u poslednjoj godini okupacije), kada je i laicima bilo jasno da će Treći Rajh u dogledno vreme, morati da položi oružje i da će glavni akteri nacističkih zločina, kao i svi koji su s njim sarađivali, morati da odgovaraju za svoja nedela.

⁷⁷ Zb. NOR, 1-5, 176, Izveštaj OK Leskovca Pokrajinskom komitetu 27. V 1943.

⁷⁸ Zb. NOR, 1-5, 200, Izveštaj OK Leskovca Pokrajinskom komitetu 22. VI 1943.

⁷⁹ AS, Nča, fond MUP-a, neregistrovano.

PREBACIVANJE KOMANDE JUGOISTOKA IZ SOLUNA U BEOGRAD (AVGUSTA 1943.) I NJEN ODNOS PREMA NEDIĆEVOJ VLADI

Sredinom 1943. bilo je sve jasnije da sile Osovine gube jednu po jednu bitku; istovremeno, uspesi Saveznika antihitlerovske koalicije doprineli su jačanju antifašističkih snaga u svetu. Razume se da je vojno-politička situacija na Istočnom i Zapadnom frontu imala znatnog uticaja na zbivanja u Jugoslaviji. Kada je reč o Srbiji, treba naglasiti da prvu polovinu 1943. godine karakterišu naponi KPJ na stvaranju većih vojnih jedinica, snažnijih partizanskih odreda, bataljona i brigada NOVJ. Istovremeno, okupacione vojne jedinice (nemačke i bugarske) sa znatnim brojem svojih efektiva, bile su angažovane u borbama na Neretvi i Sutjesci. Draža Mihailović, ponovo se sa svojim štabom vratio u Srbiju i nastojao je da što više ljudstva mobilise u svoje redove.⁸⁰ Zbog svega toga, nemačke okupacione vlasti u Srbiji zahtevale su od Nedićeve vlade da pojača kvislinške vojne jedinice, kako bi se mogle uspešno suprotstaviti partizanskim odredima i četnicima Draže Mihailovića, sa kojima su sarađivali u borbi protiv NOP-a, mada nisu bili sigurni da ih jednog dana neće napasti. U vezi s tim je i pismo koje je Bader uputio lično Nediću 17. juna 1943, u kome je rečeno: „Tek nedavno je srpskoj vladi skrenuta pažnja na to da se pojača propaganda protiv Draže Mihailovića, pre svega, sa strane srpske vlade. To je potrebno i stoga da bi se bataljonima Srpskog dobrovoljačkog korpusa olakšao njihov težak posao u interesu Srbije. Na žalost, moram da konstatujem da se dosad ne može da primeti da ta propaganda postaje efikasna. S protivne strane se pokušava da se poverenje koje su dobrovoljci dosad gajili prema nemačkim oružanim snagama, potkopa. Za žaljenje je što se po beogradskim srednjim školama, kao i u unutrašnjosti zemlje, vrši propaganda među učenicima VII i VIII razreda, kao i među maturantima, protiv stupanja te omladine u dobrovoljački korpus, pri čemu se, navodno, radi i sa znatnim novčanim iznosima. Istovremeno sam obavešten da se SDK prebacuje da je hapšenje vođa SDS, doprinelo tome da su oficiri i ljudstvo napuštali službu; na to treba uopšte napomenuti da su nepouzda-

⁸⁰ Lično Nedić, pismom od 11. VI, obavestio je Badera da je Draža sa svojim štabom iz Crne Gore prešao u Srbiju. Bader je zahvalio Nediću na informaciji pismom od 17. VI 1943: „Gospodine predsedniče, potvrđujem primjem vašeg pisma, br. 891 od 11. VI 1943, i zahvaljujem na saopštenjima o prisustvu Draže Mihailovića na srpskoj teritoriji, kao i o propagandnoj delatnosti njegovih odreda" (AVII, NAV, N-T-501, 249/644—645).

nost izvesnih jedinica SDS i dezertiranja do kojih je u njima dolazilo mnogo starijeg datuma no navodno hapšenje od strane organa SDK. Ako su u toku neke operacije SDK članovi SDS uhvaćeni u sadejstvu sa Dražinim bandama, onda se razume samo po sebi i potpuno odgovara naredbama koje sam ja izdao, što su oni uhapšeni. Ja sam, uostalom, stavio u zadatak pukovniku Mušickom da sve pojedinačne optužbe podignute protiv SDK u jednom pismu upućenom Vama, gospodine ministre-predsedniče, obesnaži."⁸¹

Druga polovina jula 1943. bila je za vladu Rajha u znaku iščekivanja raspleta događaja koji su se zbili u Italiji. Naime, 24. jula Veliko fašističko veće izglasalo je nepoverenje Musoliniju, a sledećeg dana kralj je poverio mandat za sastav vlade generalu Badolju. Međutim, italijanski prevrat izazvao je veliko ogorčenje u Berlinu. Hitler je u tome video opasnost po interese nacističke Nemačke na Mediteranu, te je u vezi s tim 26. jula izdao zapovest 48 o regulisanju komandovanja i odbrani Balkana. U stvari, ova zapovest je u štabu nemačke Vrhovne komande motivisana sledećim faktorima: prvo, da je na Balkanu nužno objediniti komandovanje nemačkih i italijanskih snaga kako bi mogle pružiti efikasniji otpor eventualnom desantu Anglo-Amerikanaca bilo u kom delu jadranske obale; drugo, nije se isključivala mogućnost da bi Italija, pod snažnim naletom Saveznika, mogla uskoro kapitulirati, te je planirano da se njena vojska odmah razoruža. Odbrana Balkana bi u tom slučaju bila jedino u rukama Nemaca, odnosno komande Jugoistoka.⁸² U vezi s tim komandujući general i zapovednik u Srbiji u roku od dva dana izdao je dve značajne naredbe: 27. jula naredio je da se pripreme određene jedinice, među njima i 118. lovačka divizija, koja je bila u Sandžaku, da zaposednu jadransku obalu; samo dva dana kasnije signalizirao je svojim potčinjenim komandantima kakve sve mere treba da preduzmu kad stigne lozinka: „AKSE”. Rečeno je da u tom slučaju treba sve italijanske vojnike, podoficire i oficire razoružati i strpati u logore, sem onih koji budu izrazili želju da se bore zajedno s Nemcima.⁸³

Kriznu situaciju u taboru komande sila Osovine, Nedić je pokušao da iskoristi i da na taj način ojača svoj položaj. Zbog toga je 1. avgusta uputio novi memorandum generalu Baderu, u kome je tražio (kao i ranije u sličnim situacijama) više vlasti za svoju vladu ili da se umesto vlade uvedu komesari koji će neposredno izvršavati nemačke naredbe.⁸⁴ Povodom Nedićevog memoranduma, u Štabu komandanta Srbije održani su razgovori 3. avgusta, na kojima su učestvovali Paul Bader, Bencler, šef Gestapoa, dr Šefer (zamenjivao je Višeg SS i policijskog vođu Majsnera); zatim, načelnik Štaba vojnog komandanta, Gajtner, i Nojhauzen. Svi su oni bili jednodušni u tome da Nedićeve zahteve, u interesu nemačke okupacione politike u Srbiji, treba koliko-toliko podržati, te je predloženo da se o svemu tome obavesti vlada Rajha. Bader je samo

⁸¹ AVII, NAV, N-T-501, 249/643.

⁸² AVII, NA, 41, c-8/1092.

⁸³ V. Glišić, n. d., 169.

⁸⁴ AVII, NA, reg. br. 7/1, k. 44 E.

I

dan kasnije (4. avgusta) obavestio o tome i komandanta Jugoistoka: „Ministar predsednik mi je dostavio preko poslanika Bendera pismo u kom na situaciju u zemlji, posebno posle prevrata u Italiji, gleda kao na krajnje ozbiljnu i smatra da je potrebno da mu se sada u najskorije vreme — kao u poslednjem mogućem trenutku — odobre oni zahtevi koji su prilikom Velike konferencije u Berlinu bili u suštini odbijeni. Nedić izjavljuje da će morati da zamoli demisiju ako sadašnje stanje bude ostalo... Ja imam ozbiljne sumnje da li bi red i mir mogli biti očuvani u slučaju iskrčavanja i napada ustanika koje bi tada sigurno trebalo očekivati, s obzirom na onda postojeće malo obezbeđenje Srbije nemačkim trupama. S Nedićevim zahtevima treba zasad odugovlačiti. Pošto je u sadašnjem trenutku svaki potres u zemlji — a to bi bio Nedićev odlazak — nepoželjan, trebalo bi Nedića bez dvoumljenja zadržati.”⁸⁵

Međutim, i ovom prilikom Nediću nisu učinjeni nikakvi ustupci. Jedino je Bener, šef Odeljenja vojne uprave, privremeno obustavio zahtev za povećanje okupacionih troškova. A ostali predstavnici nemačke okupacione uprave u Srbiji stalno su objašnjavali Nediću da će njegovi zahtevi biti preneti Ribentropu i Hitleru, da je u izgledu njegova skora poseta Berlinu i da će i sam imati prilike da svoje želje prenese najvećim predstavnicima Rajha. I sam Bader, u svom izveštaju za komandanta Jugoistoka, u zaključnom delu naglašava: „S Nedićevim zahtevima zasad treba odugovlačiti.”

Komandujući general i zapovednik Srbije imao je veoma jake razloge da se baš tada u ovlašćenjima Nedićeve vlade ništa ne menja. Jer je uskoro trebalo da se izvrši reorganizacija celokupne nemačke komande na Balkanu, a to znači i u Srbiji, pa je hteo da sačeka završetak jedne ovako značajne akcije. To je bilo u skladu sa Hitlerovom naredbom, koja je bila sadržana u Zapovesti 48, od 26. juna 1943, gde je naglašeno „da izvanredan značaj srpskog prostora za celokupno vođenje rata na Jugoistoku zahteva objedinjavanje svih nemačkih službi”.⁸⁶ Na osnovu ove naredbe, u Beogradu je avgusta 1943. uspostavljena nova, proširena i ojačana, Viša komanda Jugoistoka. Sedište Komande Jugoistoka do tada je bilo u Solunu; komandant je bio general Ler, ali sa relativno ograničenim ovlašćenjima. Sada je za višeg komandanta Jugoistoka bio postavljen feldmaršal fon Vajks i njegovoj komandi su potčinjene sve nemačke vojne snage na balkanskom području. Grupa armija „E” i njen komandant general Ler bili su od tada nadležni samo za Grčku. Ujedno je u centru Balkana obrazovana Grupa armija „F”, kojom je takođe neposredno komandovao feldmaršal fon Vajks. On se tamo od sada javlja u dvostrukoj ulozi: i kao komandant armijske grupe „F” i kao viši komandant Jugoistoka.⁸⁷

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ AVII, NA, 41, c-8/1092, Hitlerova zapovest 48, od 26. juna 1943.

⁸⁷ *Oslobodilački rat*, I, 532—533; AVII, NAV, N-T-501, r. 264, s. 211—12.

Paralelno s ovim, u Beogradu je formiran Štab vojnog komandanta Jugoistoka (vojnoteritorijalni, okupacioni komandant, u stvari), na čijem se čelu nalazio Hans Felber, general pešadije. On je bio potčinjen neposredno Kajtelu, a u taktičkom pogledu Vajksu. Felber je ujedno bio i komandujući general i zapovednik Srbije, koju je dužnost preuzeo od generala Badera.⁸⁸ Time su Nemci za ceo Balkan (u nemačkoj terminologiji „Jugoistok“) postavili jednu komandu operativnih snaga i jednu okupacionu komandu. Sedište obe komande, kao što se vidi, bilo je u Beogradu. U istom smislu, centralizovana je i obaveštajna služba na celom Balkanu.

U vezi s tim, nemačko Ministarstvo spoljnih poslova odlučilo je da i ono imenuje samo jednog svog opunomoćenika za celo područje Balkana, tj. za Jugoistok, umesto nekoliko dotadašnjih (poslanici u Rumuniji, Bugarskoj i NDH, opunomoćenici u Srbiji i Grčkoj). Centralizacija nemačke vojne organizacije uticala je i na centralizaciju vođenja političkih poslova na Balkanu. To je bio pravi smisao imenovanja Hermana Nojbahera 24. avgusta 1943. za „specijalnog opunomoćenika nemačkog Ministarstva spoljnih poslova na Jugoistoku“. Ranije je (to smo videli) u Srbiji bio opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova Feliks Bender.⁸⁹

Položaj Nojbahera, čiji je zadatak bio da brine za jedinstvo tretiranja spoljopolitičkih pitanja na teritoriji Balkana, bio je dosta samostalan i nezavisan u odnosu na Višu komandu Jugoistoka. On je Vajksa jedino morao da obaveštava o namerama i merama kao i naredbama Ministarstva spoljnih poslova. Viša komanda Jugoistoka, odnosno štab Grupe armija „F“, takođe je bila dužna da obaveštava Nojbahera o vojnim i upravnim problemima od spoljopolitičkog značaja. Međutim, mada su Hitlerovom zapovedu ova dva partnera bila obavezna na usku i poverljivu saradnju, ipak, u pogledu odgovornosti za pojedine teritorije (zemlje) na Balkanu, vojne nadležnosti (Više komande Jugoistoka) i politika (Nojbaher) nisu se u potpunosti poklapale. Dok je Viša komanda Jugoistoka posle kapitulacije Italije morala da vodi računa o svim onim područjima na Balkanu koji su ranije bili u sferi uticaja Musolinijeve vojske (Albanija, zapadna Makedonija, Kosovo, Crna Gora, Sandžak, Dalmacija i druge oblasti italijanske okupacione i vojne zone na jugoslovenskoj teritoriji), teritorijalna nadležnost Nojbahera bila je nešto drugačija. Nojbaher je, u interesu Rajha, imao da se stara o koordinaciji političkog delovanja, uključujući delom privredne poslove u Rumuniji i delom u Vojvodini (Banat), zatim u Srbiji, Makedoniji, i la Kosovu, u Crnoj Gori i Sandžaku, kao i u Albaniji i Grčkoj. Zapadno od Srbije, Sandžaka i Crne Gore, Nojbaher se bavio samo sporadično, i to uzgred. Na teritoriji NDH, po mišljenju Hitlera, Himlera i Ribentropa, dovoljno su uspešno politički delovali nemački poslanik u Zagrebu Kaše, general Glajze Horstenau i vlada NDH. Ni teritorija Slo-

⁸⁸ U nemačkim izvorima je zabeleženo da je Felber dužnost komandanta Jugoistoka primio 26. VIII u 12 časova (AVII, NA, k. 44 — E, f. 1, dok. 5/34.

⁸⁹ AVII, NAV, N-T-501, r. 267, s. 1237.

venije nije ulazila u „Nojbaherovo područje“. Prema tome, on nije bio nadležan za teritoriju zapadnog dela Balkana. Osim toga, kako piše u izjavi u istražnom zatvoru i u svojim memoarima, on nije imao uticaja ni u Bugarskoj, gde se Berlin i dalje oslanjao na svog poslanika.⁹⁰

Međutim, kad je reč o reorganizaciji nemačke komande na Balkanu, za nas je od posebnog interesa saznanje kakav je bio odnos ovih novih nemačkih institucija (čije je sedište bilo u Beogradu) prema kvislinškoj upravi u Srbiji i srpskom stanovništvu uopšte. Odgovor na ovo pitanje nalazimo u mnogim nemačkim i kvislinškim dokumentima iz toga perioda. Vidi se, na primer, da je novi komandant Srbije samo petnaestak dana posle primanja dužnosti (Felber je stigao u Beograd 26. avgusta i istog dana primio dužnost od Badera) održao sastanak sa Milanom Nedićem. Iz zapisnika sa ovog sastanka (sastanak je održan 10. septembra 1943. u Beogradu) vidi se da se razgovaralo o mnogim pitanjima, koja su zaokupljala pažnju nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i kvislinške vlade u Beogradu. Čini se da je Nedićevo izlaganje trajalo veoma dugo. On se uglavnom držao stare teme, iako su za Felbera bile nove. Nedić je istakao u prvi plan problem izbeglica, zatim teror nad stanovništvom srpske nacionalnosti; činjenicu da kvislinške oružane formacije (Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus) nisu bile pod njegovom komandom, već u nadležnosti generala Majsnera. Zbog svega toga, predsednik srpske „vlade“ podvlači: „*Vlada je izolovana od naroda*, jer je bez ikakvih sredstava moći. Samo egzekutiva može da izmeni to stanje. Samo jedna *jaka* srpska vlada je u interesu Nemačke. Ponovo se moli za uvećavanje Srpskog dobrovoljačkog korpusa.“⁹¹

Iz zapisnika se takođe može videti da je Nedić protestovao kod Felbera što Nemci vode dvoličnu politiku prema četničkom pokretu Draže Mihailovića, što sa njegovim komandantima sklapaju ugovore o saradnji; zatim, što bugarski okupator osvaja deo po deo njegove srpske teritorije i svuda vrši zločine i pljačka stanovništvo. „Dalje je ministar-predsednik zamolio da se ubuduće kontribucije nametnute srpskoj vladi ubiraju prema utvrđenom planu. Zbog neograničenog povećanja iz dana u dan, srpska vlada nije više u stanju da planira svoje izdatke. Još jednu brigu zadaju stalno veći zahtevi za isporuku namirnica. Ranije se zahtevala predaja *1/10* žetve. Danas je zahtev višestruko porastao. Narочito osetljivo i za budućnost opasno je preterano visoko traženje stoke.“⁹²

Na kraju zapisnika sa ovog sastanka (zapisnik je vodio pukovnik Gajtner), novi vojnoupravni komandant Srbije dao je svoj opšti utisak o predsedniku „vlade narodnog spasa“, a on sažeto glasi: „Nedić je veoma voljan da s Nemačkom sarađuje u punom poverenju. Ali, odugovlačenjem i mešanje mnogih nemačkih instanci čija linija nije uvek

⁹⁰ AVII, Nća, reg. br. 19/1-a, k. 70-A, Nojbaherova izjava u istražnom zatvoru u Beogradu; Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost*, Wien—Frankfurt, 1956, str. 134—156.

⁹¹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, r. 253, mf. 283/4, 5, 6.

⁹² Isto.

utvrđena, Nedić i njegova vlada su priterani u čošak i iz dana u dan gube ugled u narodu. Na rastanku je ostao utisak da se Nedić u sebi nada da će biti saslušan u Firerovom Glavnom stanu. Isto posle podne, na jednoj ministarskoj konferenciji, nasuprot svojoj dotadanjoj utučenosti, on se, navodno veoma optimistički izrazio o ovom sastanku. Na svoju molbu da mu se uvaži ostavka, nije se ni jednom reči vratio za vreme razgovora."⁹³

Međutim, od prelaska komande Jugoistoka u Beograd, Nedić i njegova vlada su imali najviše kontakata sa Hermanom Nojbaherom. U stvari, specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova (Nojbaher) bio je pomalo zagonetna ličnost. Zahvaljujući izvesnoj nezavisnosti svog položaja, on je mogao voditi dosta samostalnu politiku i uticati na vojnog komandanta Jugoistoka da se, radi bezbolnijeg i lakšeg upravljanja okupiranom Srbijom, mnoge mere ublaže, naročito na planu odmazde i terora. Nojbaher se takođe zalagao kod Ribentropa i Hitlera da se u okviru Nemačkog Rajha, stvori jedna velikosrpska federacija, koja bi obuhvatala Srbiju, Crnu Goru i Sandžak. Ali o tome ćemo kasnije nešto više reći. Bitno je da je ovaj nacistički funkcioner bio „najliberalniji“ u pogledu represalija, koje je trebalo vršiti nad stanovništvom Srbije. Zbog čega je on to tako radio, teško je dati precizan odgovor. Ali je evidentno da je iz izvesnih razloga želeo da se prikaže kao „prijatelj Srba“. S tim u vezi, odmah po dolasku u Srbiju, on nastoji da se smanji broj streljanja i ubistava razne vrste, koja su Nemci u Srbiji vršili. On se posebno zalagao da se smanje masovne mere odmazde (1943 — 50 :1); koje su okupatori još primenjivali. Zalagao se da se odbaci načelo kolektivne odgovornosti i da se ukine praksa uzimanja talaca. U nekim slučajevima, Nojbaher je uspevao da spreči masovna streljanja, iako ona u Srbiji nisu prestala do poslednjeg dana okupacije. „Zbog mešanja“ u ova pitanja Nojbaher je dolazio u sukob sa višim SS i policijskim vođom u Srbiji, generalom Majnsnerom. Nije isključeno da mu je ovakvo držanje u toku drugog svetskog rata spasio život. Naime, Vojni sud u Beogradu, godine 1951, koji je sudio Nojbaheru kao nacističkom funkcioneru, uzeo mu je to kao olakšavajuću okolnost. Nojbaher je bio osuđen na 20 godina prisilnog rada, a amnestiran je pošto je u zatvoru proveo 7,5 godina.

Zbog čega se Nojbaher razlikovao od ostalih visokih okupacionih funkcionera u Srbiji? Da li su bili po sredi neki humani motivi, kojima se nacisti stvarno nisu odlikovali, ili su to bili politički ciljevi, sračunati na dugi rok; da se red i mir ne može isključivo terorom obezbediti, već da treba primeniti i neka druga sredstva. Smatramo da je u pitanju ovo drugo. Ali, nezavisno od toga, Nojbaher je bio u dobrim odnosima sa Nedićem i njegovom vladom. Samo nekoliko dana pošto je preselio svoj štab u Beograd, (29. septembra), Nojbaher je vodio opširne razgovore s Milanom Nedićem, slično kao i Felber, upoznavši se i preko njega s prilikama u Srbiji.⁹⁴ A već dva dana kasnije poslao je opširno pismo

⁹³ Isto.

⁹⁴ AVII, NAV, N-T-311, 189/580.

Ribentropu, u kome je pisao i ovo: „Teška situacija u Srbiji imperativno zahteva da nova politika koju je vrhovno vodstvo Rajha naredilo, bude brzo, energično i u širokim potezima ostvarena. U protivnom slučaju, ministru-predsedniku Nediću upravo ni ne može više da se pomogne, jer ako se nastavi njegova nemoć na području uprave, egzekutive i ekonomije protiv konkurencije nacionalno-revolucionarnog Draže Mihailovića, on jednostavno ne može da se takmiči. Ako politika Rajha ide za tim da od jednog 5-procentnog ministra-predsednika u datim uslovima načini jednog 30-procentnog ministra-predsednika, to je upravo moguće samo tako ako se 25 procenata koji nedostaju, oduzmu dosadašnjim drugim kompetencijama u cilju snaženja Nedićeve vlade, pri čemu se uglavnom radi o otklanjanju mešanja u sitnice od strane nemačkih nadležstava; o novim zahtevima višeg SS i policijskog vođe Majsnera kao kontrolne instance u pogledu formiranja i angažovanja Srpske državne straže i reformi ekonomske diktature Generalnog opunomoćenika za privredu.

Ja sam u tom pitanju apsolutno istog mišljenja kao i vojni zapovednik Jugoistoka, general Felber, i vidim najvažniju pretpostavku za brzo sprovođenje tog programa u jednoj neograničenoj vlasti zapovednika vojnog koji se jedino sa mnom sporazumeva o svim merama o očuvanju političke linije, koju je odredio gospodin ministar spoljnih poslova Rajha. Na taj način, ne posedujući nikakav ekonomski nalog u tom prostoru, doći ću u situaciju da iz političkih obzira merodavno utičem na ekonomsku liniju, što mi izgleda bezuslovno potrebno na osnovu mojih dosadašnjih zapažanja.”⁹⁵

Iz citiranog pisma vidi se da je Nojbaher vrlo brzo uočio da Nedić i njegova vlada nemaju nikakve vlasti, već su najobičnije sluge nemačkih okupacionih organa. To on izražava čak u procentima, navodeći da je to oko 5% i da s tako minimalnim ovlašćenjima ne može uspešno da se suprotstavlja „konkurenciji nacionalno-revolucionarnog Draže Mihailovića”, niti, pak, da efikasno sprovodi u život odluke i naredbe nadležnih nemačkih organa. Međutim, Nojbaher, ipak nije za to da se srpskom ministru-predsedniku daju šira ovlašćenja, što i nije moguće u uslovima okupacije, već da to bude negde oko 30% mogućih prerogativa u jednoj okupiranoj zemlji. Uglavnom, Nedić je od samog početka imao punu podršku u Nojbaheru, i ovaj, u želji da sprovede do kraja svoju politiku, neprekidno je uveravao nemačke visoke funkcionere u Beogradu: Felbera, Vajksa, Majsnera, Gajtnera, Nojhauzena, Benera i druge, da su načela, za koja se on zalaže, u stvari, Ribentropove i Hitlerove direktive. Stoga on u vezi s tim i naglašava: 1. „Više pozitivnog stava za vladu Nedića, jer tome najviše rukovodstvo Rajha pridaje posebnu pažnju.” Krajnji cilj celokupne politike vlade Rajha na Balkanu, prema onome kako je rezonovao Nojbaher odmah po svom dolasku u Beograd, jeste: „Poboljšati odnose sa političkim sredstvima, zadatke obe-

⁹⁵ AVII, Bon, 3/3283393/95.

zbeđenja i borbu protiv bandi prebaciti na poverljive formacije naroda 0 kojima je reč."⁹⁶

Međutim, Nojbaher je nekako uspevao da nađe zajednički jezik sa Felberom i Vajksom, ali sa Majsnerom od samog početka bio je u stalnom sukobu, jer ga je ovaj optuživao kod Himlera da štiti Srbe, da je prijatelj Srba itd. Posebno je bio zaoštren sukob između ova dva visoka nemačka funkcionera za vreme pripreme i posle Nedićevog odlaska u posetu Ribentropu i Hitleru, kada su, donekle, bile smanjene mere odmazde nad stanovništvom Srbije, pa je u vezi s tim Majsner optužio ne samo Nojbahera već i Felbera. To se vidi i iz pisma koje je Felber uputio Majsneru 27. oktobra 1943. u kome je rečeno pored ostalog: „Kada se u pretposlednjem pasusu Vašeg pisma tvrdi da policija uživa manju zaštitu u vidu odmazde od srpskih predsednika opština, ta tvrdnja nije nikako tačna. Otkako sam ja stupio na dužnost koncem avgusta, ja sam, kako ste iz pristiglih vam podataka lako mogli konstatovati, naredio da se strelja 150 lica za ubistvo srpskih predsednika opština, nasuprot tome, egzekuciju 1.977 talaca za ubijanje i ranjavanje pripadnika okupacione vlasti, uključujući i policiju. Zbog toga je svakako suvišno i svako dalje razglabanje u toj netačnoj tvrdnji."⁹⁷

I mnoga druga dokumenta potvrđuju da su za vreme Nedićeve posete Berlinu (i posle toga) odnosi između Nojbahera i Felbera, s jedne, i Majsnera, s druge strane, bili zaoštreni do te mere da je o ovom pitanju prvog novembra 1943. raspravljano u Vrnjačkoj Banji na sastanku između feldmaršala Vajksa i poslanika Nojbahera (u Vrnjačkoj Banji je bio smešten Vajksov štab). Bilo je reči i o merama za ublažavanje kolektivnih kazni za odmazdu; zatim, o proširenju ovlašćenja Nediću i njegovoj vladi itd.⁹⁸ U ratnom dnevniku teritorijalnog komandanta Jugoistoka, od 19. novembra 1943, takođe nailazimo na podatke da su njegovi odnosi sa Nojbaherom vrlo dobri; da je ovaj poslednji naklonjen Nediću i njegovoj vladi, ali da je to „u interesu nemačke okupacione politike na Balkanu". Posebno se i na ovom mestu ističe da je general Majsner, u svakom pogledu, „odbojno delovao i da su s njim imali stalne sukobe oko nadležnosti Nedićeve vlade i Nojbaher i Felber, a s vremena na vreme i Vajks".⁹⁹

⁹⁶ AVII, mf. NAV, N-T-501, r. 253, s. 205, Zapisnik sa sastanka, 12. IX 1943. između Vajksa, Nojbahera i Bendera. — Istog dana održan je prošireni sastanak kome su prisustvovali: Nojbaher, Majsner, Šefer, Felber, Gajtner, Nojhauzen, Bener i drugi, na kome se raspravljalo o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji.

⁹⁷ AVII, NA, kut. 2, red. br. 25/2. — U Felberovom pismu Majsneru stoji: „Mere odmazde koje sam već naredio za prepade kod Stragara i Crkvice su, kao što vam je poznato, na prigovor Specijalnog opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova za Jugoistok, poslanika Nojbahera, zasad odgođeno. Razlog za ovo su bile nova politička direktiva i predstojeća poseta srpskog ministra-predsednika Firerovom Glavnom stanu. Tada je trebalo da se izbegne svako zaoštavanje političke situacije, kakvo se može očekivati kod mera kolektivne odmazde, bar za vreme trajanja razgovora u Firerovom Glavnom stanu."

⁹⁸ AVII, NA, k. 44-E, f. 1, dok. 5/41.

⁹⁹ AVII, NA, k. 44, f. 2, dok. 4/12.

Milan Nedić je koristio gotovo svaku priliku da zahvali Nojbaheru na podršci koju je, navodno, pružao njegovoj vladi i stanovništvu Srbije. To on čini i u svom pismu od 10. novembra 1943. sledećim rečima: „Srpski narod i srpska uprava prate s posebnom blagodarnošću vašu istorijsku akciju i daće za najkraće vreme neoborive dokaze ne samo o svojoj zahvalnosti već i o volji za izgradnju i sposobnosti da pomognu delom i time da mnogo doprinesu rešenju problema u ovom delu Evrope, onako kako ste vi, po željama Firera, Nemačkog Rajha, postavili sebi za cilj.”¹⁰⁰

Međutim, gotovo je sigurno da je Nedić bio naivan u procenjivanju motiva zbog kojih je Nojbaher bio za elastičniju politiku okupacionog režima prema Srbiji. Smatrao je, pored ostalog, da to visoki nacistički funkcioner čini iz nekih ljudskih osećanja; ili da kao Austrijanac „potomak jedne civilizovanije nacije”, ima više razumevanja za balkanska, odnosno srpska pitanja nego, na primer, „čistokrvni Nemci”. Razume se da to nije bilo tako. Taj isti Nojbaher se, čak u isto vreme, zalagao da treba prihvatiti vojničku saradnju sa četnicima Draže Mihailovića. On je to početkom oktobra 1943. otvoreno na jednom sastanku zahtevao „da se od njega (Draže) željeni pregovori sa nama potpomognu”.¹⁰¹ U stvari, Nojbaher se zalagao da se sve „nacionalističke srpske snage ujedine”, kako bi se efikasnije mogle suprotstaviti jedinicama NOVJ i partizanskih odreda, što je naročito došlo do izražaja u leto 1944. godine, kada su počele odsudne borbe za oslobođenje Srbije, odnosno cele Jugoslavije. A kada je reč o odnosima između Nedića i Nojbahera, treba istaći da je srpski „ministar-predsednik” naročito bio impresioniran što ga je ovaj odveo na sastanak kod Ribentropa i Hitlera 18. septembra 1943, iako su rezultati bili veoma slabi.

100 AVII, London, N-3/393028—030. — U istom pismu Nedić se žalio na nemačku policiju koja je bila pod komandom Majsnera: „Gospodine ministre, od vremena u kome je počela otvorena izdaja srpskog naroda od strane Anglo-amerikanaca, a posebno za poslednja dva meseca i od vremena u kome vi, gospodine ministre, ulažete toliko energije da u Srbiji i drugim balkanskim državama uništite sve te anglo-američke i sovjetske planove i uvedete novi duh poverenja prema Velikonemačkom Kajhu, izgleda mi da izvesne grupe i nemačka policija bezbednosti više ne koordiniraju s nastojanjima najvišeg mesta.”

101 AVII, NAV, mf. N-T-501, r. 253, s. 512, Zapisnik sa sastanka 12. X 1943, kome su prisustvovali: Felber, Gajtner, Nojhauzen, Nojbaher, Majsnar, Sefer i drugi.

POSETA MILANA NEDIĆA RIBENTROPU I HITLERU (18. SEPTEMBRA 1943.)

U drugoj polovini 1942. i gotovo celoj 1943. godini, jedno od pitanja koje je bilo prisutno na relaciji: Nedićeva vlada—nemačke okupacione vlasti u Srbiji — vlada Rajha u Berlinu, bila je Nedićeva poseta Ribentropu i Hitleru. Zbog čega je uopšte ova poseta bila planirana; ko je na njoj najviše insistirao; kako je do nje došlo i, konačno, kakvi su bili njeni rezultati — na sva ova pitanja pokušaćemo da odgovorimo u ovom poglavlju naše studije. Poznato je da je Nedićeva vlada već od početka bila bez ikakve izvršne vlasti. Nedić je bio marioneta u nemačkim rukama, ali mu je nemački okupator stalno obećavao da će mu biti učinjeni izvesni ustupci, iako je to zavisilo od ministra spoljnih poslova Ribentropa i Hitlera. Skoro godina dana je prošla od kada je srpski kvislinški predsednik zavaravan lažnim obećanjima da će biti pozvan u posetu od vlade Rajha i da će se tom prilikom razmotriti pitanje njegovog položaja, položaja njegove vlade i vojnopolitičke situacije u Srbiji uopšte.

Obećanje, da će biti pozvan u Berlin, Nediću je dato posle kriznih situacija, u kojima se nalazila njegova vlada. Naime, Nedić je u svoja dva memoranduma (od 12. avgusta i 16. septembra 1942), koje je uputio komandujućem generalu i zapovedniku Srbije, ozbiljno pripremio da će podneti ostavku svoje vlade, pošto ne može da odgovori zadacima koje su pred njega postavljale nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Međutim, kao formalni povod zbog čega je hteo da se povuče, Nedić je naveo u Memorandumu od 16. septembra 1942. tri osnovna razloga: prvi, dodatni zahtev za isporuku 100.000 tona žita iz Srbije za Nemačku; drugo, povećani progoni stanovništva srpske nacionalnosti na teritoriji NDH, naročito postupci u Sremu, i, treće, pismo Višeg SS i policijskog vođe Majsnera, kojim se praktično oduzimao Nediću svaki uticaj nad Srpskom državnom stražom.¹⁰² Ali stvarni uzroci krize Nedićeve vlade, bili su mnogo dublji i oni su delimično sažeti u Ribentropovom pismu Hitleru od 5. oktobra 1942, u kome je naglašeno: „Najvažniji predloži koje je Nedić izneo tiču se, nezavisno od gore pomenutih tačaka, za njegove želje da bude priznat za legalnu vladu Srbije jednim aktom vlade Rajha, prepuštanje unutrašnje uprave zemlje organima srpske vlade, ograni-

¹⁰² AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34, Memorandum Milana Nedića od 16. IX 1942.

čenje bugarske okupacije južnog dela Srbije, kao i povratak oko 2.000 uglavnom na plućima obolelih srpskih ratnih zarobljenika koji je srpskoj vladi jednom ranije bio stavljen u izgled, ali potom nije došlo do izvršenja."¹⁰³

Razume se, Nemcima nije išlo u prilog to što je Nedić, navodno, hteo da se povuče sa položaja koji je zauzimao. Jer, iako su imali dosta primedbi na njegov rad i rad njegove vlade, kao i celog kvislinškog aparata, bili su svesni da im je Nedić ideološki naklonjen i da boljeg predsednika među srpskim političarima ne mogu naći. Zbog toga su nastojali po svaku cenu da srpskog „ministra-predsednika“ zadrže, ali ne time što bi mu dali veća ovlašćenja, već na neki drugi način. Najviše je u svemu ovome bio angažovan Feliks Bender. On je, u stvari, i bio ovlašćen od Ministarstva spoljnih poslova Rajha da pregovara sa Nedićem i da posle toga daje predloge svom resornom ministarstvu. Bender je i bio tvorac ideje da se Nedić pozove na razgovore u Berlin i on ta svoja razmišljanja prvi put saopštava Ribentropu u pismu od 28. septembra 1942. godine: „Slobodan sam da zamolim da se ispita ne bi li pokušaj da se Nedić zadrži na položaju trebalo da se učini tako što bi se jednoj njegovoj molbi da dođe na razgovor u Berlin udovoljilo. Nedićeva poseta Berlinu bi, čak, iako pri tom ne bi mogli da se učine nikakvi bitni stvarni ustupci, mogla da osnaži njegov položaj u Srbiji a istovremeno prema spoljnom svetu podvuklo bi se političko vodstvo Ministarstva spoljnih poslova. U slučaju da gospodin ministar SPR ne želi da primi Nedića, prijem bi mogao da se izvede preko gospodina državnog sekretara. Kao rezultat posete mogla bi biti izjava o priznanju njegove vlade kao legalne vlade Srbije, a koju Nedić želi da bude data u obliku izjave samog Nedića srpskoj javnosti, pri čemu, naravno, ta izjava treba da bude tačno usklađena s Ministarstvom spoljnih poslova. U slučaju da ova inicijativa može pobliže da se uzme u razmatranje, bilo bi dakako potrebno da se putem jednog razgovora između mene i Nedića razjasni da ne bi Nedić eventualno i posle jednog takvog prijema ipak odmah odstupio.“¹⁰⁴

Nema sumnje da je citirano Benclerovo pismo bilo rezultat prethodnih razgovora i dogovora koje je vodio sa Nedićem. Nije isključeno da je ovakva jedna inicijativa potekla od samog Nedića. Na ovakav zaključak nas navodi i podatak koji iznosi Herman Nojbaher u svojoj izjavi posle rata u istražnom zatvoru u Beogradu. Naime, on tvrdi (a bio je dobro obavešten) da je Nedić, još od kraja 1941. godine, u tajnim kontaktima sa Benclerom, za koje nije znao vojnoupravni komandant, stalno insistirao da bude primljen kod najviših predstavnika nemačkog Rajha u Berlinu.¹⁰⁵ Iz ovoga se vidi da je Nedić, umesto da dà ostavku, pošto je srpski narod stradao na sve strane, pokušao još jednom da preko izaslanika Ministarstva spoljnih poslova Nemačke poradi na tome da se njegov položaj ojača.

¹⁰³ AVII, Bon, 3/378—381.

¹⁰⁴ AVII, NAV, N-T-120, 200/153784—87.

¹⁰⁵ AVII, Nća, reg. br. 19/1-a, k. 70-A.

Evidentno je da se Bender zalagao i kod vojnoupravnog komandanta Srbije s obrazloženjem da je Nedić umoran od službe u interesu Rajha i da bi trebalo za njega nešto učiniti. S tim u vezi, u svom izveštaju od septembra 1942. on je naglasio: „65-godišnji Nedić, čije je zdravlje u poslednje vreme stradalo, izgubio je veru da će moći da ispuni zadatak koji je sam sebi postavio, naime da Srbiju potpuno izvede iz rasula kroz saradnju s Nemačkom i da joj pribavi mesto u novoj Evropi... Nedić se donekle pribrao i sada traži izlaz koji bi mu omogućio da nastavi sa svojim zadatkom.“¹⁰⁶

Benclerovo pismo Ribentropu od 28. septembra bilo je više mesed predmet proučavanja odgovornih službi u Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. Trebalo je temeljito analizirati ovo pitanje s obzirom na njegovu aktuelnost. I ne samo to. Trebalo je usaglasiti mišljenje Ribentropa, Nemačke vrhovne komande (OKV), pa čak i Hitlera. Ipak je mišljenje ovog poslednjeg bilo najmerodavnije. Zbog toga je samo sedam dana posle Benderovog pisma, Ribentrop uputio pismeni izveštaj Hitleru. U njemu je detaljno analizirao vojnopolitičku situaciju u Srbiji i krizu u koju je zapala Nedićeva vlada. Posebno je istakao da postoji mogućnost da Nedić podnese svoju ostavku, kao i celog kabineta, te predlaže rešenje, a ujedno traži Firerovo mišljenje o saniranju situacije u okupiranoj Srbiji. U jednom delu citiranog pisma rečeno je i ovo: „Obećanje kojim bi se na bilo koji način dozvolilo proširivanje nadležnosti srpske vlade, ne može se, kako sada stoje stvari, dati generalu Nediću. Ja nameravam da poslaniku Bencleru dam uputstvo da u sporazumu sa zapovednikom u tom smislu izvesti ministra-predsednika Nedića. Ovo mi izgleda ispravno zato što smo mi posebno zainteresovani za dalji ostanak Nedićevog kabineta u dejstvu, pošto samo time mogu da izgledaju zajamčeni relativni mir, neometani rad za rat važnih linija za snabdevanje koje vode kroz Srbiju do Soluna, a odatle dalje za severnu Afriku, kao i dobijanje sirovina važnih za naše vođenje rata (bakar, olovo, antimon, cink) a i zato što se vođenje poslova armijskog generala Nedića kao ministra-predsednika apsolutno pokazalo dobrim. U datom slučaju moglo bi se pomišljati na to da se ministru-predsedniku Nediću jednom omogućiti da dođe na razgovor u Ministarstvo spoljnih poslova u Berlin, pošto bi poziv na takav jedan razgovor, nesumnjivo, ojačao njegovu poziciju u Srbiji na jedan za nas poželjan način.“¹⁰⁷

Ribentropovi predloži Hitleru, po svemu sudeći, bili su povoljno ocenjeni od Firera. Zbog toga je Ribentrop odlučio da u daljem raspletu situacije u Srbiji samostalno deluje. U vezi s ovim pitanjem on je 9. oktobra 1942. preko barona fon Vajcsekera izdao instrukcije da se Bencler, koji se tada nalazio Berlinu na konsultovanju, vrati odmah u Beograd i da nastavi razgovore sa Nedićem, kako bi se prebrodila kriza njegove vlade. Posebno je bilo reči u ovom dokumentu o tome kako Bender treba dalje da postupa u vezi sa predlogom da se Nediću omogućiti poseta Berlinu: „Uz predlog poslanika Bendera da se general Nedić

¹⁰⁶ AVII, NAV, N-T-120, 200/153778—82.

¹⁰⁷ AVII, Bon, 3/378—381.

pozove na razgovor u Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu, napominjem da sam u tom slučaju spreman da takav poziv uzmem u obzir. Poslanik Bender, ipak, još ne treba to da saopšti u sadašnjem stadijumu ministru-predsedniku Nediću, već da zasad podnese izveštaj da li mu je na osnovu prednje instrukcije pošlo za rukom da ministra-predsednika Nedića odvрати od njegovih namera da podnese ostavku. Molim Vas da se sada obratite resorima koji su u pitanju, da izdaju uputstva svojim instancama u Beogradu da u svim stvarima koje bi mogle da dobiju političko značenje, ne izdaju nikakva naređenja srpskoj vladi niti da vode s njom bilo kakve pregovore bez prethodne saglasnosti opunomoćenika ministarstva spoljnih poslova koji je postavljen Firerovom odlukom pri vojnom zapovedniku u Beogradu."¹⁰⁸

Citirana dva Ribentropova pisma ukazuju na nekoliko stvari: prvo, da vlada Rajha nije bila spremna ni u kom slučaju da tada proširuje ovlašćenja Nedićeve vlade; drugo, bilo joj je stalo, ipak, da se marionetska vlada u Beogradu zadrži po svaku cenu, bez obzira na to što u potpunosti nije odgovarala interesima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji; treće, privredni i stratejski značaj Srbije bio je toliko značajan za naciste da su za svoje ciljeve maksimalno hteli da koriste i kvislinge; četvrto, očigledno je da vlada Rajha tada, dakle, u drugoj polovini 1942, kada je pregovarala sa Nedićem, nije imala ozbiljnih namera da ga u bliskoj budućnosti pozove u Berlin, već ga je na taj način zavaravala; davala mu je lažna obećanja, kako bi im i dalje služio; i peto, baš u periodu neprekidne krize Nedićeve vlade, Benclerova ovlašćenja su proširena. Ribentrop je računao da će on kao vešt diplomata moći političkim sredstvima više da postigne nego vojni komandanti, koji su se oslanjali isključivo na surove represalije, mere odmazde, jer su svakodnevno streljani po kratkom postupku mnogi građani Srbije.

Kad je reč o pripremama u vezi sa Nedićevom posetom Berlinu, treba naglasiti da je ceo oktobar, novembar i decembar 1942. bio u znaku usaglašavanja nekih proceduralnih, manje važnih pitanja; kako saopštiti Nediću odluku vlade Rajha, kako ponoviti priznanje legitimnosti Nedićeve vlade; kako objaviti u nemačkoj štampi najavu posete itd. Razume se, Bencler je u svemu ovome i dalje vodio glavnu reč. U pismu od 21. oktobra, koje je uputio Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, on je predložio kako ponoviti priznanje legitimnosti Nedićeve vlade: „Slobodan sam stoga zamoliti da se ispita ne bi li u nemačkoj štampi mogla da se objavi eventualno jedna izjava koja bi doslovno ovako glasila: „U toku razgovora koji su u poslednje vreme održani, vlada Rajha je još jednom konstatovala da ona, bez štete po ovlašćenja zapovednika u Srbiji, u ministru-predsedniku Nediću i njegovoj vladi vidi zakonite nasioce javne vlasti u Srbiji. Vlada je stavila u zadatak opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu da to ministru-predsedniku Nediću saopšti.“¹⁰⁹

¹⁰⁸ los AVII) Bon; 3/385—388.

¹⁰⁹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153804—07. — U citiranom Benclerovom pismu navodi se, pored ostalog, i sadržina razgovora koju je vodio sa Nedićem: „1. 19. i 20. oktobra sam ponovo imao višerasovni razgovor s mini-

Bender nije dugo čekao na odgovor. Samo tri dana kasnije (24. oktobra), Vorman državni podsekretar u Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, naložio je poslaniku fon Rintelenu da obavesti opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu da se Ribentrop u načelu slaže sa nacrtom izjave koju bi dala vlada Rajha, ali je posle savetovanja sa državnim podsekretarom Honkeom i drugim svojim pomoćnicima, naložio da se tekst jedne takve izjave koriguje, s tim što bi njena formulacija glasila: „Na poziv Ministarstva spoljnih poslova (ili vlade Rajha), ministar-predsednik Nedić polazi u svojstvu šefa legalne srpske vlade na konferenciju u Berlin.”¹¹⁰ U istom pismu Vorman Rintelenu nalaže da poslaniku Bencleru izda uputstvo „da zasad Nediću prenese poziv za neki neodređeni trenutak i da ga istovremeno obavesti o nameravanom kominikeu”.¹¹¹

strom-predsednikom Nedićem. On je bio pod utiskom izveštaja koje su mu podneli njegovi okružni načelnici koje je okupio u Beogradu na višednevne razgovore i koji su ga opet detaljno izvestili o zbrci koja vlada među nemačkim nadležnostima u unutrašnjosti, što mi je opisao pomoću mnogih drastičnih primera. Konačno sam mogao da ga umirim ukazivajući na princip utvrđen u mojim instrukcijama, 'nemačko pravo nadzora u svim instancama', pri čemu smo bili svesni da je još mnogo ostalo da se to načelo sprovede u praksi. 2. U daljem toku razgovora, Nedić se stalno vraćao na pitanje priznanja njegove vlade od strane vlade Rajha. On smatra bezuslovno potrebnim da njegov autoritet u zemlji, kao i prema Londonu i Draži Mihailoviću, bude ojačan. On je stoga još jednom izrazio urednu molbu da o priznanju njegove vlade kao legalnog nosioca javne vlasti u Srbiji bude data što dalekosežnija i formalnija izjava same vlade Rajha i to ne preko nemačke instance u Beogradu, već neposredno od strane vlade Rajha u Berlinu. Ako bi se tome udovoljilo, onda bi mogao da se odluči da ostane na položaju kao ministar-predsednik.”

¹¹⁰ AVII, Bon, 3/396—398. — U daljem tekstu Vormanovog pisma Rintelenu, rečeno je i ovo: „Pozivanje na ovlašćenja zapovednika u Srbiji bi u ovoj formaciji svakako moglo da otpadne, utoliko pre što bi ona teško mogla da bude uneta u ovakav jedan kominike. Takav kominike ne bi sasvim odgovarao željama Nedića i Bendera, jer se Nedić priznaje samo za šefa legalne vlade, a ne za 'legalnog nosioca javne vlasti'. Poslaniku Bencleru bi u ovom slučaju trebalo dati uputstva da zasad Nediću prenese poziv za neki neodređeni trenutak i da ga istovremeno obavesti o nameravanom kominikeu. Ipak bi kominike za štampu tek tada trebalo da se objavi kada se osigura da između njegovog objavljivanja i Nedićevog dolaska u Berlin neće proći suviše dugo vremena.”

¹¹¹ Isto. — Rintelen je 25. X 1942. odgovorio Vormanu sledeće: „Pri ponovnom proučavanju pitanja kako treba postupiti sa željom srpskog ministra-predsednika u vezi sa izjavom kojom ga vlada Rajha priznaje za legalnog šefa srpske vlade, gospodin ministar spoljnih poslova Rajha je odlučio da u sadašnjem trenutku još ne treba da dođe ni do kakvog objavljivanja, ali da poslanika Bendera svakako treba ovlastiti da generalu Nediću najavi predstojeći poziv od strane gospodina ministra SPR na razgovore u Berlin i da mu kaže da mi nameravamo da izjavu koju on traži objavimo u obliku koji još treba da se utvrdi u vezi s tom posetom Berlinu. Gospodin ministar SPR ipak još pridržava sebi pravo da utvrdi trenutak za poziv” (AVII, Bon, 3/153810).

Bender je već sutradan vodio opširne razgovore sa predsednikom „vlade narodnog spasa“, a 28. oktobra obavestio je o tome svoje nadležno ministarstvo u Berlinu: „Shodno uputstvu obavestio sam ministra predsednika Nedića. On se veoma obradovao pozivu gospodina ministra spoljnih poslova Rajha da poseti Berlin i zamolio je da se gospodinu ministru prenese njegova najiskrenija zahvalnost na tome.“¹¹² Bender je takođe insistirao da do posete kvislinškog srpskog predsednika u Berlin dođe što pre, jer, prema njemu do tada su bile obavljene sve predviđene formalnosti i nije bilo više nikakvih razloga za odugovlačenje, pogotovu što je Nedić pristao da povuče ostavku svoje vlade. Taj svoj predlog je formulisao u pismenoj formi u svom izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova Rajha od 14. novembra 1942, u kome je rekao i sledeće: „Pošto su rekonstrukcijom vlade (to je bila druga rekonstrukcija Nedićevog kabineta, koja je izvršena 7. XI 1942. — M. B.) i govorom na radiju ispunjeni preduslovi za posetu ministra-predsednika Berlinu, slobodan sam da predložim da se sada utvrdi termin za posetu. Preporučujem da se izabere što bliži termin, pošto priznanje koje Nedić moli za svoju vladu od strane vlade Rajha, može da se izrekne tek povodom te posete, a ako bi se duže vremena otezalo, Nedić se izlaže prekoru da je umoljeno priznanje, doduše, obećano, ali da do njega nije došlo. Ako bi poseta morala još da se odgađa, molim da se bar navede neki čvrst termin i da se Nedić ovlasti da dosad sporazumno u tajnosti držanu činjenicu o poseti, već sada sme da objavi u nekom obliku.“¹¹³

Na osnovu insistiranja Benclerovog, a i samog Nedića, koji je sa nestrpljenjem očekivao svoj prijem kod najviših funkcionera vlade Rajha, prvobitno je odredio sam Ribentrop da najavljena poseta bude tokom januara 1943. godine. U vezi s tim računalo se u Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu da u vremenu od 15. do 20. decembra 1942. vlada Rajha treba da ovo i zvanično potvrdi i objavi preko štampe. Bencler je već bio obavestio kvislinškog predsednika u Beogradu, pa je u svom izveštaju od 3. decembra pisao pored ostalog: „Zelja ministra-predsednika Nedića je da novinska beleška o njegovoj predstojećoj poseti Berlinu ne izađe u štampi suviše rano pre te posete... Sem toga, gospodin Nedić pridaje veliku važnost tome da beleška u štampi najpre izađe u nemačkim listovima kao službena beleška vlade Rajha, a

¹¹² AVII, NAV, N-T-120, 200/153703. — Vajcseker, podsekretar u MSPR, uputio je Bencleru 26. X 1942. akt sledeće sadržine: „Ne smatramo celishodnim objavljivanje putem štampe bez vidljivog povoda o priznanju Nedića, pošto bi ono u neprijateljskom i neutralnom inostranstvu propagandistički pre izazvalo utisak da u Srbiji nije sve u redu. Takođe nam ni sadašnji trenutak ne izgleda povoljnim utoliko što će Nedić, prema vašim izveštajima, po svoj prilici, najpre preduzeti znatne izmene u sastavu svoje vlade. No, shodno odluci ministra SPR, molim vas da Nediću sada saopštite da će ga gospodin ministar u najskorije vreme pozvati na razgovore u Berlin i da mu kažete da mi nameravamo da izjavu koju on zahteva objavimo, u obliku koji tek treba da se utvrdi, tada u vezi s tom posetom u Berlinu. Gospodin ministar SPR je zadržao sebi pravo da utvrdi vreme za taj poziv“ (AVII, NAV, N-T-120, 200/153811—12).

¹¹³ AVII, NAV, N-T-120, 200/153813—15.

tek potom preko Nemačkog biroa za štampu (Deutsches Nachrichtenbüro) da bude objavljena u srpskoj štampi, pošto se on nada da će to imati u Srbiji veće dejstvo. Ja bih tu želju podupro, i predlažem otprilike sledeću redakciju saopštenja: „Na poziv vlade Rajha krenuće srpski ministar-predsednik general-pukovnik Milan Nedić, kako se predviđa, u toku meseca januara, na razgovore u Berlin'.”¹¹⁴

Međutim, datum Nedićeve posete Berlinu, koja je bila zakazana za januar, odgađan je na neodređeno vreme. Mada predstavnici nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji nisu o tome bili zvanično obavešteni, u jednom Vormanovom aktu, koji je upućen Bencleru 25. decembra 1942, tako nešto moglo se naslutiti. Naime, Vorman je obaveštavao da će se nemačka SS-divizija „Princ Eugen”, u okviru opšteg pregrupisavanja nemačkih vojnih snaga na Balkanu, povući iz Srbije i da će prvi bugarski okupacioni korpus zaposesti nove srpske teritorije. U tom aktu je podvučeno da Nedić ne bude obavešten o ovoj odluci vlade Rajha, a kao uzgredno je napomenuto da njegova poseta Berlinu, neće biti prethodno objavljena u štampi kao što je ranije bilo predviđeno.¹¹⁵

Zašto je ova poseta odložena, nismo mogli naći objašnjenje ni u nemačkim ni u kvislinškim izvorima. Ali, gotovo je sigurno da je nepovoljna vojnopolitička situacija nacista na Istočnom i Zapadnom frontu, bila jedini i isključivi razlog. Naime, po svemu sudeći, Ribentropu i Hitleru nije bilo mnogo stalo do kontakata sa jednim kvislinškim funkcionerom kakav je bio Nedić u Srbiji, i to u vreme kada su na Istočnom frontu i u Africi snage antihitlerovske koalicije izvojevale značajne pobe, kada su jedinice Crvene armije svojom ofanzivom u zimu 1942—1943. nanele teške udarce osovinskim snagama i kada je, posle višemesečne staljingradske bitke, nemačka Šesta armija bila prinuđena na predaju.

Od decembra 1942. do kraja maja 1943, u nemačkim izvorima se više ništa ne govori o Nedićevoj poseti Berlinu. Jedino služba BDS (zapovednik policije i službe bezbednosti) u Beogradu, tokom januara i februara 1943, preko svojih agenata prati ovo pitanje i daje svoje komentare. Na primer, Služba BDS preko svog agenta Klujića dobila je informaciju 13. januara da će Nedić putovati u Berlin i da „postoji mogućnost da će putovanje imati za rezultat imenovanje sadašnjeg ministra-predsednika za državnog poglavara Srbije”. Posebno se naglašava da bi pratnju Milana Nedića mogao sačinjavati Velibor Jonić, ministar prosvete, koji je, navodno, reflektirao na položaj ministra-predsednika. Apeluje se da se onemogući putovanje Jonića i da umesto njega u Berlin putuje Tanasije Dinić, kako bi kasnije on postao ministar-predsednik.¹¹⁶ Pukovnik dr Emanuel Šefer, šef BDS-a, u svom izveštaju od 26. januara 1943, pisao je u vezi s ovim problemom svom nadležnom resornom ministarstvu: „Srpska javnost, kao i srpska vlada, sada se uglavnom bavi

¹¹⁴ AVII, NAV, N-T-120, 200/153748.

¹¹⁵ AVII, Bon, 3/153758—59.

¹¹⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

najavljenim putovanjem ministra-predsednika Nedića u Berlin i njegovim nameravanim prijemom kod ministra vanjskih poslova Rajha fon Ribentropa. Iako se ovo putovanje, kako izgleda, tek priprema u Ministarstvu spoljnih poslova, očekuje se u srpskim političkim krugovima bitno razjašnjenje i time poboljšanje nemačko-srpskih odnosa. Osim toga, nesumnjivo je, da je već sama činjenica da se planira ovo putovanje imala izvanredno umirujući uticaj na raspoloženje, a time i na situaciju u zemlji. Ja sam sa opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu saglasan u mišljenju da bi za umirenje situacije u Srbiji bilo poželjno kad bi general Nedić imao u Berlinu dobar prijem i kad bi se, u najmanju ruku, u zavičaj mogao vratiti sa izvesnim uspesima."¹¹⁷

U jednom drugom izveštaju, od 11. februara, agent BDS Tomić navodi se da je vodio razgovore sa Tanasijem Dinićem i da ga je Dinić obavestio da će Nedića pratiti u Berlin Đorđe Perić, šef državne propagande.¹¹⁸ Kao što vidimo, ovo su bila samo nagađanja. Nije bilo nikakvih zvaničnih vesti iz Ministarstva spoljnih poslova Rajha. Svoju verziju zbivanja u Srbiji na početku 1943. godine u vezi s ovim prikazao je i ustaški oficir za vezu u Beogradu, pukovnik Andrić. On u svom izveštaju od 6. februara ističe da je javno mišljenje u Srbiji, a pogotovo u Beogradu tokom januara bilo zaokupljeno vestima o tobožnjem skorom odlasku Milana Nedića u Berlin. Prema Andriću, srpski političari su se nadali da će Nedićev odlazak u Berlin doprineti da se stvori nezavisna srpska država; da će se tada povući nemačke trupe iz Srbije i da će Nedić tražiti priključenje Banata, Srema i dela Bosne Srbiji.¹¹⁹

Bez obzira na nagađanja pojedinih obaveštajnih službi, prvih meseci 1943. bilo je potpuno neizvesno da li će uopšte doći do Nedićeve posete Berlinu. Očigledno je da je vlada Rajha bila zaokupljena mnogo većim problemima. Nedić je gubio nadu, a i strpljenje. Njegova vlada ponovo je došla u krizu. I Nedić 22. februara 1943. šalje novi memorandum komandujućem generalu i zapovedniku Srbije. U njemu se govori kako njegova vlada nema nikakvih ovlašćenja, a ponavljaju se i mnoge druge stare teme: zločini nad stanovništvom srpske nacionalnosti u susednim pokrajinama, bugarska okupacija znatnog dela Srbije, zbrka oko naređenja koja upućuju pojedine nemačke službe kvislinškoj vladi Srbije; preveliko finansijsko opterećenje za srpsku privredu itd.¹²⁰

¹¹⁷ Isto. — U daljem tekstu ovog izveštaja rečeno je i ovo: „Da li će neko od ministara i ko pratiti generala Nedića, to je još neizvesno. Skoro svi reflektiraju na to. Najsvrsishodnije bi bilo ako bi za to došao u obzir ministar unutrašnjih poslova Dinić. Međutim sam mišljenja da to, možda, ne bi odgovaralo tamošnjim intencijama s obzirom na vaš telegram teleksom od 10. XII 1942.” — Samo dan kasnije (27. I. 1943) dr Sefer u svom izveštaju navodi: „Nemačko poslanstvo u Beogradu je mišljenja da ne treba podsećati Ministarstvo spoljnih poslova na pozivanje generala Nedića u Berlin. Nemačko poslanstvo u Beogradu misli da bi ministar spoljnih poslova, koji je jako osetljiv, mogao zameriti kada bi ga stalno podsećali na ovo pitanje” (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

¹¹⁸ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

¹¹⁹ AVII, NDH, k. 88, f. 4, dok. 1.

¹²⁰ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano.

Konačno je tokom maja 1943. vlada Rajha ponovo razmatrala mogućnost da Nedića pozove na razgovor u Berlin. Pripremni sastanak u vezi s tim, održan je 31. maja u Berlinu. Iz zapisnika sa ovog sastanka saznajemo da su bili prisutni najviši funkcioneri vojne i političke vlasti, kao i Službe bezbednosti iz Nemačke i iz okupacionih područja iz Srbije i NDH. Glavnu reč na ovom skupu nacista vodili su Bender, Majšner i Nojhauzen. Tema je bila: Nedićevi zahtevi u pogledu kompetencija njegove vlade, reorganizacija srpske državne uprave i dobijanje autonomije; finansije i mnogi drugi problemi iz odnosa nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji prema Nedićevoj vladi, o kojima je Nedić želeo da razgovara sa Ribentropom i Hitlerom. Dok se Bender zalagao da Nedića treba podržati, da mu u svakom pogledu treba izaći u susret, jer je to, kako je on istakao, u interesu nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, dotle su Nojhauzen i Majšner, naročito ovaj poslednji, čvrsto zastupali stavovište da Nediću i njegovoj vladi ne treba činiti nikakve ustupke. „Konačno“, pisalo je u jednom delu zapisnika, „od strane Ministarstva spoljnih poslova je konstatovano da ova konferencija nije donela nikakva suštinska i odlučujuća rešenja, dok je s druge strane pitanje, ako se Nediću ne učine izvesni ustupci, da li će se on moći održati na čelu vlade. A treba imati u vidu da nema na raspolaganju neka druga pogodna ličnost koja bi ga mogla zameniti. Pri tome je pouzdanost Nedićeve vlade bila od strane komandanta SS jedinica i policije i komandanta policijskih snaga i službe bezbednosti stavljena pod veliki znak pitanja. Ovome je bilo dodato da se u suzbijanju komunizma dobro pokazao, ali da je on ipak Srbin-nacionalista, koji, verovatno, ima i veze sa Dražom Mihailovićem i emigrantskom vladom u Engleskoj.“¹²¹

Najzad, došlo je vreme da Nedić pođe u dugo obećavanu i pripremanu posetu Berlinu, od koje je mnogo očekivao, naime, da će Hitler i Ribentrop znatno više učvrstiti njegov položaj davanjem vlasti i samostalnosti njegovoj vladi. Zatim, da će doći do eventualnih teritorijalnih promena u korist Srbije, da će okupacioni troškovi biti fiksirani i da će pod njegovu komandu doći Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus. Početkom septembra 1943. u vezi s ovim održano je više sastanaka nemačkih vojnih i političkih funkcionera u Beogradu. Na sastanku od 6. septembra, kome je predsedavao Vajks, naglašeno je da Nedića treba po svaku cenu zadržati i da mu treba učiniti izvesne ustupke kako bi efikasnije mogla da deluje njegova vlada u interesu Nemačkog Rajha. Samo dva dana kasnije, Nedić je razgovarao sa Felberom. Pri tom je bilo reči o svim onim pitanjima koja je Nedić mislio da pokrene na sastanku sa Ribentropom i Hitlerom.¹²²

Na put u Berlin pošao je Nedić 17. septembra, avionom koji mu je vlada Rajha stavila na raspolaganje, a samo dan kasnije bio je primljen kod Ribentropa i Hitlera. U njegovoj pratnji bio je Bender i Kronholc (ovaj poslednji ujedno je bio i prevodilac). Jednom delu razgovora kod Ribentropa prisustvovali su Bender i Nojbahter. Interesantna je iz-

¹²¹ AVII, Mikroteka, London N-4, s. 299465—7.

¹²² AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, s. 283—7.

java koju je Nedić dao u istražnom zatvoru u Beogradu 2. februara 1946. u vezi s ovom posetom, pa ćemo je delimično citirati: „Zbog pogoršanih prilika u Srbiji, odnosno zbog teške situacije srpskog naroda, do koje je došlo usled samovolje Majsnera i Nojhauzena i drugih nemačkih oficira, koji su se izvlačili sa fronta i dolazili u Srbiju, odlučio sam da posetim Hitlera i Ribentropa, izložim sve nevolje srpskog naroda i tražim da se okupatorski režim olakša. Sâm sam došao na pomisao da učinim posetu Hitleru i Ribentropu, pa sam se obratio dr Bencleru, nemačkom poslaniku i molio ga da mi izdejstvuje dozvolu za ovu posetu, odnosno da me prime Hitler i Ribentrop. Pored rečenog, kao glavni cilj moje posete bio je taj da ih molim da obustave dalje sprovođenje naredbe o streljanju stotinu Srba za jednog ubijenog Nemca, kao i ukidanje nemačkih kaznenih ekspedicija, upravo njihovo slanje u Srbiju. Dakle, imao sam nameru da molim Hitlera i Ribentropa da se stvori jedan nemački centar za Srbiju, s kojim bi se mi sporazumevali, a ne kao što je dotle bilo da se iz svih nemačkih ustanova izdaju naređenja zbog čega je dolazilo do disharmonije između naših vlasti i nemačkih.”

Nedić zatim iznosi da je pre polaska u Berlin ovo pitanje stavio na dnevni red jedne sednice svoje vlade i da su se, navodno, svi ministri složili s njegovim predlogom; da se pre toga savetovao o sadržini razgovora koje treba voditi u Berlinu sa „eminentnim” političarima: Cincar-Markovićem, Spalajkovićem, Ljotićem, Ilijom Mihailovićem, Vladom Ilićem i drugim i potom dodaje: „Pošao sam 17. septembra 1943. avionom, a u pratnji dr Benderà i Kronholca, kao zvaničnog tumača. Do Berlina smo išli avionom, a odatle cele noći između 18. i 19. septembra putovali smo vozom (D-cug) u istočnu Prusku do železničke stanice Eden. Od te stanice imali smo automobilom jednu desetinu minuta u neku ogromnu veliku šumu, gde je bila smeštena Nemačka vrhovna komanda. Nešto ispred 12 sati mi smo bili stigli 19. septembra na železničku stanicu u Edenu. Bencler mi je već ranije bio saopštio da na toj stanici treba da sačekamo Ribentropa. Oko dva sata nakon čekanja na toj stanici, stigao je Ribentrop svojim specijalnim vozom u pratnji Nojbahera i Vezemajera. Ručali smo svi zajedno u restoran-vagonu Ribentropovog voza, pa je Ribentrop u 16 sati posle podne otišao sa Nojbaherom i Vezemajerom u Vrhovnu komandu, s tim da će doći kod nas u četvrt do šest Hitlerov ađutant i prihvatiti nas. Ostatak vremena do dolaska ađutantovog proveo sam u šetnji sa Benclerom i Kronholcom. Tačno u određeno vreme, ađutant Hitlerov stigao je i prihvatio nas. Ispred jedne barake sačekali su me prvi ađutant Hitlerov, dežurni oficir i Ribentrop. Ribentrop je uveo mene, Benderà i Kronholca kod Hitlera, koji je bio sam. Sastanak je trajao oko dvadeset minuta. Hitler je bio obavešten već od Ribentropa radi čega sam ja došao, jer sam ja to Ribentropu izneo na stanici u Edenu. Hitler je bio nezadovoljan mojim zahtevima, a naročito zahtevom da se ukine naređenje 'za jednog stotinu' i kazao: 'Vi ste me Srbi dva puta za srce ujeli i treba ne stotinu za jednog, već hiljadu za jednog'. Dalje je rekao: ako ga još jednom ujedemo za srce, da će srušiti celu Srbiju i da je

Srbija nezahvalna, iako ju je on spasao 1933, kada su plutokratske zemlje htele ekonomski da je upropaste, kupujući njene proizvode u besceenje".¹²³

Nedić često nije objektivan kad iznosi prave razloge zbog kojih je putovao na sastanak kod Ribentropa i Hitlera. čak je naveo i pogrešan datum kada je primljen kod najvećih predstavnika fašističke Nemačke. Ali datum je verovatno pobrkao. Naime, on je naveo da je to bio 19, u stvari je 18. septembar. O tome postoji zapisnik sa sastanka kod Ribentropa; zatim, zvanično saopštenje nemačke agencije DNB, a i izjava koju je Nedić dao novinarima u Beogradu prilikom povratka iz Berlina. On je tim povodom 19. septembra izjavio sledeće: „Juče, 18. septembra, imao sam osobitu čast da budem primljen u audijenciju kod vođe nemačkog Rajha Adolfa Hitlera. Pre toga bio sam takođe primljen i od strane ministra inostranih poslova Rajha, gospodina fon Ribentropa.“¹²⁴

Netačan datum navode i neki jugoslovenski istoričari u svojim radovima, kada su pisali o okupacionom sistemu u Srbiji, verovatno pod utiskom izjave koju je Nedić dao na saslušanju. Međutim, u datumu nije teško pogrešiti. To se dešava i najpedantnijim hroničarima. Ali, kada je reč o pravim motivima, koji su ga podstakli da traži prijem kod vođe Nemačkog Rajha, Nedić namerno izbegava da navede prave razloge. Nema ni jedne reči o tome da je hteo na ovaj način da stekne veći autoritet kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i srpskog naroda, da je tražio proširenje granica Srbije prisajedinjenjem Crne Gore, Sandžaka, istočne Bosne, Srema, Kosova i Makedonije, da je tražio sazivanje srpskog sabora itd. A o tome upravo govore sačuvana dokumenta, i izjave na saslušanju posle rata najbližih Nedićevih saradnika: Tanasija Dinića, Dragog Jovanovića, Cincar-Markovića i drugih. O ovom pitanju ima podataka i u memoarima Hermana Nojbahera, kao i u njegovoj izjavi na saslušanju.¹²⁵

¹²³ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano.

¹²⁴ Nedić je tada izjavio i ovo: „Tom prilikom izložio sam im želje i potrebe srpskog naroda i razgovarao o budućnosti Srbije. Ujedno sam im najusrdnije zahvalio na počasti koju su mi ovim prijemom ukazali kao predstavniku Srbije i srpskog naroda" (*Novo vreme*, 20. IX 1943).

Iz Glavnog stana vođe Rajha, nemačka agencija DNB 19. septembra 1943. donela je sledeće saopštenje: „Voda Rajha primio je 18. septembra u svom Glavnom stanu srpskog predsednika vlade armijskog generala Milana Nedića. Pre prijema kod vođe Rajha, ministar inostranih poslova fon Ribentrop imao je duži razgovor sa srpskim predsednikom vlade o pitanju budućeg razvoja Srbije" (Prema istoj *Novo vreme*, 20. IX 1943.).

¹²⁵ Dragi Jovanović je u vezi sa Nedićevom posetom Berlinu dao u istražnom zatvoru sledeću izjavu: „Ta se poseta septembra ili oktobra 1943. pripremala čitava dva meseca. Na izradi elaborata za tu posetu saradivali su: Spalajković, Cincar-Marković i V. Jonić. Po onom što ja znam, Nedić je išao u tu posetu u uverenju da će time podići sebi autoritet i kod predstavnika nemačkih vlasti u Beogradu i kod naroda. Glavni cilj posete bio je sledeći: da se sa teritorije Srbije uklone okupatorske bugarske trupe; da se tadanjoj Srbiji prisajedine Novopazarski Sandžak, Crna Gora i Srem; da se srpskoj vladi da široka autonomija i da se efektivni Dobrovoljačkog korpusa povećaju na 50.000 ljudi. U pozadini svega toga stajala je želja Nedića, da sa te

I

Kao što smo već istakli, zapisnik o razgovoru između Nedića i Ribentropa vodio je generalni konzul i direktor „Soenkera“ Kronholc, koji je ujedno bio i tumač. Razgovor je trajao oko tri sata. U prvom delu razgovora učestvovali su samo Nedić i Ribentrop, a pri kraju su bili uključeni još i Bender, Nojbahter i Vezemajer. Nedić je, na osnovu elaborata koji je pripremio sa svojim savetnicima, insistirao da se srpskom narodu, odnosno Srbiji, da autonomija na području uprave, da se nemačke okupacione vlasti što manje mešaju u poslove kvislinške vlade, da se povećaju kvislinške vojne jedinice (SDK i SDS) i da se stave pod Nedićevu komandu; da budu smanjene mere odmazde; da bude posleratna Srbija izgrađena na zadružnoj, patrijarhalnoj osnovi i s tim u vezi da se odmah dozvoli sazivanje političkog sabora. „Dalje je izjavio ministar-predsednik da srpskom narodu, koji je stešnjen na jednom uskom prostoru i teško opterećen prilivom izbeglica, mora da se dodeli još životnog prostora, i to tako da mu se prepusti Novopazarski Sandžak, Crna Gora i Južna Srbija; dalje, krajevi oko Peći, Đakovice, Prištine i Prizrena, sva područja koja su dosad bila pod okupacijom italijanskih trupa.“¹²⁶

Na ovom sastanku, ipak je glavnu reč vodio Ribentrop, što je i razumljivo. U uvodnom delu svoga izlaganja govorio je o dobrim odnosima uoči rata između vlada Milana Stojadinovića, Dragiše Cvetkovića i Nemačke. Nije zaboravio da pomene ni puč od 27. marta 1941; „terorizam“ Dražinih četnika i borbu partizanskih odreda. Napao je oštrim rečima Nedićeve zahteve u pogledu autonomije Srbije, smanjenje odmazdi, a naročito proširenje granica Srbije. „Gospodin ministar spoljnih poslova Rajha je izjavio da je proglašenje nezavisnosti Srbije, u sadašnjem trenutku, kada je Srbija još okupirana teritorija, nemoguće, ali da se ima u vidu osnivanje Srbije kao nezavisne Srbije posle rata. Autonomija u upravi može se srpskoj vladi odobriti u izvesnim granicama,

strane dobije saglasnost za tada izraženu već kombinciju da on postane šef države — čuvar prestola“ (AVII, Nća, br. 19/7, k. 1). — Cincar-Marković je takođe dao svoju verziju Nedićeve posete Berlinu: „O odlasku Nedića kod Hitlera odugovlačilo se dugo. Ja sam o ovom putu saznao lično od Nedića, kada me je pitao u kom okviru da se kreće njegov razgovor sa Hitlerom... Ovom prilikom dao sam mu jedan 'ed-memoar' u kome se iznosilo da naš narod treba zaštititi od daljeg gonjenja i uništenja. U ovo vreme Nedić je poverio Spalajkoviću da izradi naše teritorijalne zahteve u pogledu ostvarenja Velike Srbije. Ovim povodom dobio sam bio poziv iz Predsedništva da dodem i ja. Zatekao sam na ovom sastanku Spalajkovića i generala Milutina Nedića, brata M. Nedića, koji su već bili u razgovoru o poverenom mu zadatku. Spalajković je imao da obradi uvod u kojem je opširno i sa njemu svojstvenom žučnošću iznosio razloge o nemogućnosti ma kakvog zajedničkog političkog državnog života sa Hrvatskom. Mene su zamolili da primim da izradim pitanje Makedonije. Moj elaborat o Makedoniji izlagao je ovo pitanje isključivo, s obzirom na naše odnose sa Bugarima, i uglavnom je izrađen prema argumentima profesora Cvijića — ekonomsko-geografski. Kopija ovog elaborata nalazi se u jednoj od mojih kožnih torbi donesenih iz Salcburga“ (AVII, Nća, br. 20/7, k. 1, str. 33).

is« AVII, NAV, N-T-120, 61/49475—85, Zapisnik od 18. IX 1943, sa sastanka između Ribentropa i Nedića.

ali se mora u prvom redu postarati za bezbednost nemačkih trupa. Povećanje broja dobrovoljačkih odreda, načelno se može odobriti, i to, po njegovom mišljenju, sada postojećih 5 bataljona može se zasad povisiti na 10. Dalje, brojno povećanje moglo bi se uzeti u obzir kada se bude pokazalo da su novi bataljoni pouzdani i da neće preći Draži, odnosno Titu."¹²⁷

Međutim, između Ribentropa i Nedića (i to se vidi iz zapisnika) došlo je do oštrog sukoba. Ribentrop nije hteo ni da čuje za teritorijalne i druge Nedićeve zahteve. Zahvaljujući Nojbahevoj umešnosti, Nedića je primio Hitler i umirio ga, obećavši mu neznatne ustupke: da će mu biti potčinjena Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus i da će biti dozvoljeno otvaranje Beogradskog univerziteta. Interesantna je izjava koju je Nojbaher dao posle rata o toku razgovora između Ribentropa i Nedića, pa ćemo je jednim delom citirati: „Nedić se žustro žalio na tadašnji postupak prema srpskom narodu, koji je postao plen svakoga i svačiji. Tražio je pojačanje svoje vlade, neograničeno raspolaganje poslednjom egzekutivom, reviziju granica, naročito prema Kosovu. Poslednja tema dovela je do uzbudljive rasprave, prilikom koje se Nedić gotovo bolje držao nego njegov sagovornik. Ribentrop je izjavio da je isključena svaka diskusija po pitanju povlačenja granica za vreme rata. To je važilo za Srbiju, kao i za Francusku. Nedić je odbio da primi jedno loše pripremljeno saopštenje o njegovoj poseti, tako da je ponovo došlo do oštrog rasprave. Zamolio sam Ribentropa da izađe u sporedno odeljenje salonskog voza i, poznavajući njegove slabosti, rekoh mu da nema smisla da se ova poseta ovako neuspešno završi, već da Nedića primi i Hitler. Na Ribentropa je ovaj moj predlog tako delovao da je odmah udesio da dođe do sastanka između Hitlera i Nedića. Tako se Ribentrop oslobodio jednog razgovora koji je bio zapao u ćorsokak. Nedić se nakon toga umirio, nadajući se da će, možda, na najvišem mestu imati više sreće."¹²⁸

O Nedićevoj poseti Hitlerovom glavnom stanu, nema sačuvanih izvornih dokumenata. Po svemu sudeći, zapisnik i nije vođen. Jedini izvori informacije su zvanična saopštenja vlade Rajha i Nedićeve vlade u Beogradu, kao i izjave Nedića i Nojbahera u istražnom zatvoru posle rata. Čak se i njih dvojica ne slažu u tome ko je sve bio prisutan (mada to i nije toliko važno). Naime, Nedić tvrdi da su bili prisutni: on (Nedić),

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A. — Nojbaher je Nedićevoj poseti Berlinu dodao i ovo: „Izlišno je govoriti o položaju Srbije i Srba, koji su se nalazili u oblastima odvojenim od Jugoslavije. Centar opasnosti nije bio u ugnjetavanoj Srbiji, već u Hrvatskoj i Bugarskoj. Stoga sam smatrao za potrebno da se izvrši totalna revizija naše politike prema srpskom narodu. S obzirom na partizanske pozicije u Hrvatskoj i aktivnost sovjetske diplomatije u Bugarskoj, bilo je potrebno da se učvrste naše političke i vojne pozicije u srpskoj oblasti... Iz Bukurešta sam otišao u Glavni stan. Nedićeva poseta Berlinu, nije bila politički pripremljena. Kako Nedić nije imao nikakve popularnosti, pa time ni podrške, njegova poseta Berlinu bila je besmislena. Svrha jedne takve posete mogla je biti učvršćenje njegovih pozicija, ali za tako nešto nisu bile izvršene nikakve pripreme."

Hitler, Ribentrop, Bender i Kronholc kao prevodilac. Nojbaheer osporava Benclerovo prisustvo i u vezi s tim ističe: „Prilikom razgovora nije bio prisutan Bender, pa ni ja. To je bila tipična Ribentropova metoda.“ Smatramo, mada je reč o detalju, da je sećanje Nojbaheerovo bliže istini, jer Nedić nije, čak, zapamtio ni tačan datum svoje posete Berlinu. Izvesno je, međutim, da je došlo do sastanka istog dana kada su vođeni razgovori u Ministarstvu spoljnih poslova, dakle, 18. septembra; da je sastanak trajao svega 15—20 minuta; da je Nedić dobio izvesna obećanja od Hitlera, koja smo već istakli. Ali je istovremeno dobio oštro upozorenje da će se Nemci najenergičnije obračunati ne samo sa srpskim stanovništvom već i sa kvislinškom srpskom vladom ukoliko ne budu sprovedene uredbe i naredbe okupacionih vlasti.¹²⁹

Međutim, iako se pretpostavljalo da je Nedić slabo primljen u Berlinu, on, njegova vlada i cela kvislinška propaganda pokušavali su da na ovoj poseti bar za izvesno vreme grade svoj politički kapital; da kod stanovništva stvaraju iluziju da se nešto krupno dogodilo u odnosima između kvislinške vlade u Beogradu i nemačkih okupacionih vlasti. Posle povratka iz Berlina, Nedić je novinarima dao izjavu za štampu, na osnovu koje bi neupućeni čitalac mogao zaključiti da je srpski „ministar-predsednik“ impresioniran rezultatima svoje posete: „Tom prilikom izložio sam im (Ribentropu i Hitleru), želje i potrebe srpskog naroda i razgovarao o budućnosti Srbije. Ujedno sam im najusrednije zahvalio na počasti koju su mi ovim prijemom ukazali kao predsedniku Srbije i srpskog naroda.“¹³⁰ Svi kvislinški listovi i časopisi dali su veliki pu-

¹²⁹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 2. II 1946; AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A, Nojbaheerova izjava u istražnom zatvoru u Beogradu. — Nojbaheer o Nedićevoj poseti Hitleru dodao je u svojoj izjavi na saslušanju sledeće: „Hitler, koji je u ophođenju sa ljudima bio neraszumno veštiji od Ribentropa, odagnao je bar za prvi trenutak rdav utisak koji je Ribentropov govor učinio na Nedića. Pošto taj razgovor nije bio pripremljen, došlo je samo do opštih obećanja da će se Nedićeva vlada pojačati time što će joj biti potčinjeni svi dobrovoljci i tzv. Državna straža. Prilikom razgovora nije bio prisutan Bender, pa ni ja. To je bila tipično Ribentropova metoda. Tumač je bio Kronholc. Da je ostalo na tome razgovoru koji si vodio između »Ribentropa i Nedića, ovaj bi morao po povratku da podnese ostavku. S pravom je bio razočaran; njegova poslednja nada bio sam ja, jer sam se bio zauzeo za srpsku stvar. S pravom je njegova nada potvrđena, jer sam se svojim stavom zauzeo protiv predloga represalija generala Majsnara oktobra 1943. Od svog starog prijatelja Kronholca i od mene saznao je da imam obimne planove, čije će ostvarenje učvrstiti njegov položaj i moći opravdati njegovu trnovitu misiju.“

¹³⁰ *Ponedeljak*, 20. IX 1943. — Nedić je srpskim novinarima u Berlinu dao 18. septembra uveče sledeću izjavu: „Potpuno sam zadovoljan i mogu da vam kažem da sam optimista. Vođa Rajha i fon Ribentrop pokazali su mnogo razumevanja za životne interese našega naroda, i verujem da će srpski narod uskoro osetiti dobre posledice ovog sastanka. Kad bacim pogled na sve ono što je bilo i kad vidim kakva je nesreća pretila srpskom narodu, pa kada sve to uporedim sa današnjom situacijom, gde su se u punoj meri ispoljile konstruktivne snage srpskog naroda, a s druge strane velika širokogrudost vodećih faktora Velikonemačkog Rajha onda moram da konstatujem da bog čuva Srbiju“ (*Novo vreme*, 2. X 1943).

blicitet Nedićevoj poseti Berlinu. Na prvim stranicama ovih listova 20. septembra, pored informacije data je i fotografija Nedića i Hitlera, snimljena 18. septembra u Glavnom stanu Rajha. *Novo vreme* je u nekoliko nastavaka donosilo informacije o Nedićevoj poseti Berlinu. U broju od 25. septembra pisalo je pored ostalog: „Činjenica da su vođe Velikog Nemačkog Rajha i ministar spoljnih poslova Ribentrop primili generala Nedića u svojstvu predsednika srpske vlade i zadržali se sa njim u viščasovnim razgovorima (razgovor između fon Ribentropa i generala Nedića trajao je oko tri časa), predstavlja najbolji dokaz za to. Ali to nije sve. Srdačan ton zvaničnog kominikea, vedro raspoloženje generala Nedića po povratku iz Glavnog stana vođe Rajha i kasnije komentar Vilhelmštrase, poslanika fon Štuma, jasno pokazuju da je predsednik vlade naišao na veliko razumevanje kod vodećih nemačkih državnika.”¹⁸¹

Samo nekoliko dana posle povratka iz Berlina, Milan Nedić je uputio proglas stanovništvu Srbije, u kome ga poziva da u interesu reda i mira „poštuje naređenja njegova i nemačkih okupacionih vlasti”, kako bi se „definitivno obračunao sa komunistima i njihovim simpatizerima”.¹³² Gotovo identičnog sadržaja je i pismo Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade od kraja septembra 1943, u kome se zahtevalo od okružnih načelnika da popularišu Nedićevu posetu Berlinu i da se stanovništvo „pristojno” ponaša prema Nemcima kao okupatorima.¹³³

Fašistička štampa u Berlinu i njima naklonjeni kolaboracionistički krugovi u Evropi takođe su donosili vesti o poseti kvislinškog srpskog predsednika vođi Nemačkog Rajha. Prvo je agencija DNB donela o tome skraćenu informaciju iz sedišta Glavnog stana Rajha. Na pitanje jednog novinara kakvi su rezultati Nedićeve posete Berlinu, izjavili su u Vilhelmštrase sledeće: „Činjenica je da je predsednik srpske vlade general Nedić primljen u Glavnom stanu Vođe Rajha, pokazuje da se na meroдавnom nemačkom mestu ne gaje predrasude prema srpskom narodu i njegovim prirodnim i pravnim težnjama. Zna se da je Nedić pravilno ocenio opasnost komunizma po svoj narod; moguće je da je ovaj pro-

¹³¹ *Novo vreme*, 25. IX 1943.

¹³² *Novo vreme*, 25. IX 1943.

¹³³ ACKKPJ, 29/74. — Časopis „Srpski narod”, br. 37, 25. IX 1943, koji je uređivao Velibor Jonić, doneo je opširan članak o Nedićevoj poseti Berlinu: „U novoj eri srpskog života, ova poseta predstavlja, u prvom redu, moralno učlanjenje u novu evropsku zajednicu naše nacionalne individualnosti, ako ostanemo dostojni investiture i poverenja najmerodavnijih faktora evropske politike.” Časopis *Zemlja i rad*, br. 5, oktobar 1943, takođe daje svoj komentar: „Dolazak našeg generala Nedića u Nemačku svakako je veliki istorijski događaj u našem narodu. Njegov polazak u Nemačku nije usledio iz učtivosti i formalnosti, već jedino kao strogo priznanje realnosti. Realnost, o kojoj govorimo, jeste da je general Nedić stvarno spasao srpski narod od propasti, da je sačuvao srpske glave i srpske vredne ruke, koje će Srbiju i srpski prostor i dalje marljivo obdelavati.”

blem igrao ulogu pri razgovorima."¹³⁴ Slične komentare davali su i nemački list „Esener nacional Cajtung“, japanska novinska agencija „Domej“, švajcarski list „Noje ciriher Cajtung“ i mnogi drugi.¹³⁵

Kao što vidimo, kvislinška i nacistička štampa nisu imale nijedan podatak o tome da li su Nedićevi razgovori u Berlinu uspešno završeni. One ga jednostavno nisu mogle ni navesti, jer nikakvih opipljivih rezultata i nije bilo, pa je štampa u svojim napisima samo nagađala. Najveći deo stanovništva Srbije dočekaao je Nedićevu posetu Berlinu kao i sve dotadašnje mahinacije nacističke i kvislinške propagande.¹³⁶ Zbog toga su Partija, SKOJ, i druge organizacije NOP-a kao i štabovi partizanskih odreda Srbije, razobličavali ovu kao i mnoge druge mere, koje je neprijatelj preduzimao u okupiranoj Srbiji. Nedićevu posetu Berlinu bilo je utoliko lakše raskrinkati što je dolazila u vreme kada se lanac fašizma kida; kada je Italija već kapitulirala; kada je silno ojačao NOP

¹³⁴ Prema listu *Novo vreme*, 20. IX 1943. — Dalje je u istom ovom članku istaknuto: „U vezi sa ovim, u Berlinu se naročito u poslednje vreme pozdravlja politika koju vodi pret. vlade Milan Nedić. Ovde se naglašava da je Nedić sa uspehom rešio ne samo zadatke unutrašnje srpske prirode nego da je svojim držanjem i prema spolja učinio Srbiju važnim faktorom balkanskog izgrađivanja i stekao puno poverenje nemačkih krugova, koji u Nediću gledaju nosioca politike mudrosti, rešenosti i konstruktivnosti.“

¹³⁵ Poč. naslovom „Životni put srpskog naroda“, 25. IX 1943. „Esener Naoionalcajtung“ pisao je sledeće: „Put generala Nedića potvrdio je na nedvosmislen način životni put srpskog naroda i više ne dolazi u pitanje, ukoliko će srpski narod i dalje slediti politiku vlade narodnog spasa.“ Istog dana, u svom komentaru zvanična japanska agencija „Domej“ piše sledeće: „Poseta generala Nedića Glavnom stanu vođe Rajha, osigurala je srpskom narodu mesto u porodici evropskih naroda.“ Švajcarski list „Nojes Ciriher Cajtung“, donosi dug komentar o ovom sastanku, pa na jednom mestu kaže: „Cilj Nedićeve posete jeste da onemogući u Srbiji nemire i drugi građanski rat; da unutrašnju upravu zadrži u srpskim rukama i da uštedi srpskom narodu koji je tako teško nastradao usled događaja u godini 1941. dalje u ljudstvu i dobrima“ (prema listu *Novo vreme*, 25. IX 1943).

¹³⁶ Nojbaher je posle rata u svojim sećanjima zabeležio i ovo: „Nedićeva poseta bio je mizeran uvod mom zadatku. Nijedna druga poseta iz Srbije ne bi tada bolja bila. Ništa nije ukazivalo da se već nešto dogodilo, a ništa se i nije dogodilo. Potčinjavanje SDK i SDS Nediću ostalo je mrtvo slovo na papiru, jer je naš vojni i politički sektor već raspolagao ovim formacijama. Sa spoljno-političkog gledišta, najzad sam konstatovao, pozivajući se na posetu Glavnom stanu, sledeće: sa Nedićem treba postupiti tako kako to dolikuje državniku njegovog ranga.“ A o svojoj misiji u Srbiji Nojbaher piše sledeće: „Još od oktobra 1943. zastupao sam gledište da se Srbija mora raste-retiti: likvidacijom politike „onoga na kome se kola lome“, što bi doprinelo da se učvrsti naš vojni i politički položaj na Balkanu; pojačati Nedićevu ili ma koju drugu srpsku vladu na račun unutrašnjih i spoljnih uspeha. Jedan od unutrašnjih uspeha bio bi: ustupiti egzekutivu srpskoj vladi; raspustiti nemačku vojnu upravu i svesti je na kontrolu; ponovo otvoriti Univerzitet u Beogradu; dati potpunu autonomiju kulturnim institucijama; reducirati izvoz žita na meru koju će sama srpska vlada da označi; pustiti na slobodu patrijarha Gavрила i vladiku Nikolaja. Od prvog dana borio sam se protiv linije Hitler—Vrhovna komanda — sistem represalija u Srbiji“ (AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A).

u Jugoslaviji. To je bio period priprema za istorijsko Drugo zasedanje AVNOJ-a, a u Srbiji su se, isto tako, intenzivno pripremali za formiranje prvih srpskih brigada.

Minimalna obećanja koja je dobio u Berlinu, Nedić je pokušao da odmah realizuje. Najviše mu je bilo, po svemu sudeći, da kvislinške vojne formacije (SDS, SDK) ponovo stavi pod svoju komandu. U vezi s tim, 24. septembra je imao sastanak sa generalom Felberom, ali mu je ovaj odgovorio da nema pismeno naređenje od Komande suvozemnih snaga (OKH). Pored toga, Majšner se energično usprotivio da se Nediću potčine Srpski dobrovoljački korpus i Srpska državna straža. Zbog toga je 28. septembra tražio od svoje nadležne komande u Berlinu mišljenje kako da postupi: „Prilikom posete ministra predsednika Nedića kod Firera i u Ministarstvu spoljnih poslova, Nediću su data izvesna uveravanja u pogledu SDK, Srpske državne straže i Srpske granične straže. Ta uveravanja su u protivurečnosti s dosadašnjim uredbama, naročito s firerovom zapovешću o postavljanju Višeg SS i policijskog vođe. Hitno se moli za telegrafsko uputstvo, pošto predsednik vlade Nedić, oslanjajući se na ta obećanja, priprema preuređenje pomenute organizacije i zatražio je odobrenje za njeno potčinjavanje njemu.”¹³⁷ Pregovori sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji, vođeni su veoma dugo, i tek krajem 1943. godine Nedić je uspeo da ponovo stavi pod svoju komandu sopstvene „oružane snage”. Ali, kako kaže Nojbaher, „potčinjavanje SDK i SDS Nediću ostalo je mrtvo slovo na papiru, jer je naš vojni i politički sektor već raspolagao ovim formacijama”.¹³⁸

Mada je Nedić mnogo očekivao od svoje posete Berlinu, ubrzo se pokazalo da mu je i taj poslednji adut doneo samo razočarenje. Umesto trijumfa koji je on očekivao, došlo je do nove demoralizacije čak i u redovima Nedićevih najbližih saradnika. Jer ništa nije bilo od očekivanog proširenja granica Srbije; izvršna vlast je bila i dalje u rukama okupatora; pljačka i teror svih vrsta nisu se smanjivali. Sasvim sažeto o tome je rečeno u jednom nemačkom izveštaju iz tog perioda: „Izostanak teritorijalnih i političkih priznanja od strane Rajha izazvao je razočarenje pristalica i radost protivnika.”¹³⁹ Kako u svojim sećanjima navodi general Hans Felber, komandant Srbije i, ujedno, komandant Jugostoka, Nedić je odlaskom u Berlin postigao samo to što mu se dobrovoljački korpus povećao od 5 na 10 bataljona. Ali, kako to on navodi, taj početni optimizam prešao je u teško razočaranje, pa je srpski „ministar predsednik” već početkom oktobra ponudio ostavku šestu po redu.¹⁴⁰

Posle svega ovoga, jedina mu je nada bio Nojbaher, specijalni opunomoćenik nemačkog ministarstva inostranih poslova; i to, ne zbog toga što je želeo da pomogne „vladi narodnog spasa” i preko nje srpskom narodu, već zato što je u tome video ne mali interes. Naime, mislio je da će preko kontrarevolucionarnih snaga u Jugoslaviji stvoriti antiko-

¹³⁷ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 253, mf. 396.
¹³⁸ AVII, NA, reg. br. 19/1-la, k. 70-A.

¹³⁹ AVII, mikroteka, NAV, N-T-501, r. 253, s. 396.

¹⁴⁰ AVII, NA, kut. 2a, reg. br. 49/16.

munistički blok, koji bi se mogao, kao što ističe u svojim sećanjima sam Nojbaher, uspešno suprotstaviti jedinicama NOVJ.¹⁴¹

Interesantno je u vezi s tim Nojbaherovo pismo od 1. oktobra 1943, upućeno Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome je rečeno i sledeće: „Stoga predlažem da gospodin ministar spoljnih poslova Rajha izdejstvuje sledeće Firerove odluke: 1) Politička linija koja je utvrđena prilikom Nedićeve posete Glavnom stanu treba da se privede u delo brzo i odgovarajućom kontrolom u krupnim potezima u smislu jačanja Nedićeve vlade. 2) Ostvarenje te političke linije iziskuje sasvim uopšteno da se sprovede jačanje kompetencija Nedićeve vlade, koja treba da se uskladi sa političkom situacijom, i postupna zamena neposrednog uticaja nemačkih nadležstava jednom stvarnom kontrolom tih nadležstava. 3) Mešanje nemačkih nadležstava u određena pitanja uprave i ekonomije treba u velikoj meri da se otkloni. Sama nemačka nadležstva treba da budu strogo proverena u pogledu opravdanosti njihovog opstanaka, s obzirom na nameravano jačanje kompetencija Nedićeve vlade, pri čemu smanjenje broja tih nadležstava, mora biti praćeno opštom redukcijom osoblja u preostalim nadležstvima, uz primenu najoštrijeg principa za uštedu osoblja.”¹⁴²

Međutim, jedno je predlagao Nojbaher, a sasvim drugo su radili vojni komandanti i Majsner, sa svojom policijom. Nedić se posle Nojbaherovog dolaska u Beograd, umesto komandantu Srbije, odnosno komandantu Jugoistoka, za sve teškoće na koje je nailazila njegova vlada, obraćao lično Nojbaheru, pošto je on bio ovlašćen da usklađuje politiku Nemačkog Rajha na području Jugoistoka. To Nedić čini i u pismu od 10. novembra 1943. „Dok se, međutim, ovih dana kroz sva srpska sela i gradove širi vest da je srpskoj vladi predata vlast, da sam ja preuzeo komandu nad oružanim snagama, da okupljam Srbe za borbu protiv komunista i partizanskih bandi i da, uopšte, počinje nova era u životu nesrećnog srpskog naroda; dok sve te vesti kruže kroz narod, za to vreme bugarske i nemačke trupe i Gestapo sprovode veoma energične mere putem kaznenih ekspedicija na terenu. Spaljivanjem seljačkih imanja i odvođenjem nedužnog stanovništva u logor i u Nemačku, s obrazloženjem da su oni kompromitovani akcijom četnika DM, i u samom Beogradu se izvode hapšenja iz istog razloga. Uhapšeni se, vrlo često bez bilo kakve istrage, šalju na prinudan rad van Srbije.”¹⁴³

Tako se završila Nedićeva poseta Berlinu. Čak i ovo njegovo pismo koje smo citirali, nedvosmisleno pokazuje da se ništa nije promenilo u odnosu nemačkih okupacionih vlasti prema kvislinškoj srpskoj vladi i prema stanovništvu Srbije. Nedić je i dalje pisao memorandume, tražio veća ovlašćenja za sebe i svoju vladu, ali Nemci su bili navikli na ovakve i slične žalopojke i nisu ih smatrali tako tragičnim. I pored svega toga, Milan Nedić je i dalje ostao na položaju predsednika „vlade narodnog spasa”. Podneo je sva poniženja samo da bi mu okupatori pomogli u borbi protiv oslobodilačkog pokreta u Srbiji.

¹⁴¹ AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A.

¹⁴² AVII, Bon, 3/328393/95.

¹⁴³ AVII, London, N-3/393028-030.

PERSONALNE PROMENE U NEDIĆEVOJ VLADI POSLE POVRATKA IZ BERLINA

U prvoj polovini 1943. godine Nedić i njegova vlada, uprkos tome što su bili nezadovoljni svojim tretmanom kod nemačkih okupacionih vlasti, ipak su stalno sprovodili nekakvu reorganizaciju u svojoj upravi ili su od Nemaca tražili odobrenje za pojedine personalne promene. Već je bilo reči o tome da je propao Nedićev pokušaj da se organizuje srpska „država” na zadružnoj osnovi. Devetog januara srpski „ministar-predsednik” izdao je naređenje da se iz službe izbace „svi koji nisu Srbi, jer Srbiju i srpski narod mogu da služe samo rođeni Srbi”.¹⁴⁴ Osmog marta Nedić je izdao novu naredbu, kojom se izvanrednom komesaru za personalne poslove nalagalo da najhitnije otpusti iz službe ne samo činovnike koji nisu bili srpske nacionalnosti već i sve druge za koje se utvrdi da su „nacionalno nepouzdati”.¹⁴⁵

Šesnaestog aprila Nedićeva vlada je donela Uredbu o uređenju Ministarskog saveta, po kojoj su data šira ovlašćenja ministru-predsedniku.¹⁴⁶ Međutim, dešavalo se da Ministarski savet i pojedina ministarstva Nedićeve vlade donesu po neku Uredbu bez odobrenja okupacionih vlasti, zbog čega su Nemci najoštrije protestovali. U vezi s tim Nedić je morao da upozori sve svoje ministre da uredbe, pravilnike, rešenja pojedinih resora ne smeju objavljivati u *Službenim novinama* dok ne dobiju saglasnost iz Štaba vojnoupravnog komandanta.¹⁴⁷

Paralelno sa izvesnim reformama u upravi, u samom vrhu Nedićeve vlade dolazilo je do oštih sukoba, koje su podgrevale i nemačke okupacione vlasti. Iako im je bila neophodna efikasna kvislinška uprava, da bi lakše mogli sprovoditi svoju okupatorsku politiku, Nemci su se, ipak,

¹⁴⁴ AVII) Nća, br. 1/2-1, k. 1, Nedićeva naredba MUP-u.

¹⁴⁵ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — U uvodnom delu ove naredbe rečeno je sledeće: „Sve moje naredbe i uputstva o selekciji državnih službenika, o shvatanju dužnosti u vremenu koje preživljavamo, o radu i ponašanju na službi i van nje, kao i o drugim pojedinostima, izgleda da nisu prihvaćene kako treba, zbog čega sam prinuđen umoliti vas to ponovo, u najozbiljnijem tonu, pod ličnom odgovornošću vas i vaših potčinjenih.”

¹⁴⁶ *Službene novine*, br. 30, 16. IV 1943. — U čl. 1. citirane uredbe rečeno je: „Predsedništvo Min. Saveta je vrhovno državno nadležstvo za organizovanje državnih vlasti, koordiniranje celokupne državne organizacije, nadzor nad upravnim vlastima i organima, pripremanje zakonskih predloga, kao i za takve za koje nisu nadležna druga ministarstva na osnovu zakona ili uredaba.”

¹⁴⁷ AS, Nća, neregistrovano, br. 19828/43.

plašili od toga da „vlada narodnog spasa“ bude jedinstvena, jer bi mogla, kako su to češće puta isticali, da jednog dana objedini sve „nacionalističke srpske snage“ i da ih suprotstavi okupatorima. Najveća neslaganja u Nedićevom kabinetu tokom 1943. godine, bila su između Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića. Obojica su bili veliki germanofili. Jovanović je obavljao tri značajne funkcije: predsednika beogradske opštine, upravnika grada Beograda i šefa Srpske državne bezbednosti. Imao je ogromnu podršku Nojhauzena, čija se reč prilično poštovala kod vojno-upravnog komandanta. Dinić je od novembra 1942. bio Ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi, ali sa ograničenim ovlašćenjima, jer su Srpska državna straža i policija bile u sastavu Srpske državne bezbednosti, kojom je komandovao Dragi Jovanović, a kontrolisao je Majšner, sa svojim policijskim aparatom. Srpskim dobrovoljačkim korpusom neposredno su rukovodili nemački vojni okupacioni organi. Dinić je, uprkos svemu, uživao znatne simpatije Badera i Bendera, pa im se češće pismeno obraćao, a kod poslednjeg je odlazio i na razgovore, gde se raspravljalo o vojno-političkoj situaciji u Srbiji.¹⁴⁸

Sukobi između Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića sve su više zaoštravani. Ovaj je uporno insistirao da se Služba bezbednosti ponovo pripoji Ministarstvu unutrašnjih poslova ili će on, u protivnom, podneti ostavku. S tim u vezi je i Dinićevo pismo od 9. februara 1943, upućeno vojnoupravnom komandantu Srbije. U njemu je, pored ostalog, pisalo: „Isključenjem Sigurnosne službe iz nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova i formiranjem samostalne ustanove šefa Službe bezbednosti, oduzeta mi je kao ministru unutrašnjih poslova svaka mogućnost, da uplivim na ovu tako važnu službu. Usled opštih prilika i tendencija nemoguće je da ostajem ravnodušan prema ovom tako važnom pitanju. Stoga mi je čast da vam dostavim: a) izveštaj o javnoj bezbednosti na području Srbije sa merama koje treba odmah preduzeti; b) pregled o ilegalnim oružanim bandama komunista i Draže Mihailovića.“¹⁴⁹ Pisma sličnog sadržaja Dinić je redovno i kasnije upućivao Baderu. Na primer krajem marta on šalje analizu rada Nedićeve vlade, odnosno nekih nadležnih službi o pitanju otkupa kukuruza iz roda 1942. i analizu u vezi sa mobilizacijom radne snage za potrebe nemačkih okupacionih vlasti.¹⁵⁰ A samo mesec dana kasnije Dinić šalje opširan izveštaj: 1) o merama

¹⁴⁸ Dinić je u vezi s tim posle rata izjavio i sledeće: „Sa obrazovanjem srpske državne bezbednosti, na čelo koje je došao Dragi Jovanović, izdvojeno je iz Ministarstva unutrašnjih poslova odeljenje za državnu zaštitu, odeljenje javne bezbednosti, žandarmerija, tj. Srpska državna straža kao i svi policijski organi koji su stavljeni u sastav Srpske državne bezbednosti. Ja kao ministar unutrašnjih poslova nisam imao nikakve nadležnosti, kao što je bio slučaj i sa mojim neposredno potčinjenim organima — načelnicima okružnim i sreskim. S obzirom na situaciju koja je bila u zemlji, nemajući pod sobom organe bezbednosti pa sledstveno ni mogućnosti da utičem na zavođenje reda i mira u zemlji, ja nisam mogao ni pred samim sobom da opravdam njeje postojanje na položaju ministra unutrašnjih poslova, pa sam stoga tražio da se vrati egzekutivna služba, tj. organi bezbednosti, pod moju vlast“ (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Dosje T. Dinića).

¹⁴⁹ Arhiv SUP Srbije, BDS, Dosje T. Dinića, neregistrovano.

¹⁵⁰ Isto.

za jačanje srpske uprave i Službe bezbednosti; 2) o političko-psihološkim merama u svrhu blokiranja akcije iz vazduha; i 3) o merama u svrhu onemogućavanja trupa Draže Mihailovića.¹⁵¹ Mnogi od ovih izveštaja upućivani su bez Nedićevog znanja, pa je „ministar-predsednik“ gledao sa nepoverenjem na rad svog ministra unutrašnjih poslova.

Štab zapovednika policije sigurnosti i službe bezbednosti (BDS) u Beogradu, dr Šefera, stalno je prikupljao podatke preko svojih agenata o rivalstvu između ministra unutrašnjih poslova i šefa Srpske državne bezbednosti i položaja Nedića u jednoj takvoj atmosferi. Na primer, agent 118, čije je sedište bilo u samoj Nedićevoj vladi, piše svom nadležnom organu u svom izveštaju od 30. marta 1943. sledeće: „U masonskim krugovima saznajem da je bitka koju su vodili potajno i prikriveno Tasa Dinić i Dragi Jovanović rešena u korist Dragog Jovanovića i da Tasa Dinić više ne predstavlja nikakvu opasnost za njih, bez obzira što onako infamno piše protiv njih.“¹⁵² Da bi skrenuo na sebe pažnju nemačkih okupacionih vlasti, Dinić je redovno u svom kabinetu primao agente raznih nemačkih obaveštajnih službi i iznosio im otvoreno svoje nezadovoljstvo na funkciju koju je tada obavljao, optužujući istovremeno Jovanovića pa i samog Nedića da ne obavljaju svoje funkcije u skladu sa instrukcijama koje dobiju od nadležnih nemačkih službi.¹⁵³ Prema izve-

¹⁵¹ Interesantne su mere koje Dinić predlaže u drugom delu citiranog izveštaja: „1) Treba hapsiti i držati kao taoce članove familija i bliže srodnike svih onih osoba koje su napustile zemlju da bi se stavile u službu Londona, Vašingtona i Sovjeta. 2) Treba hapsiti i zadržati kao taoce članove familija i bliže srodnike svih pristalica Draže Mihailovića i komunista koji se nalaze u bekstvu i rade u ilegalnim bandama. Ne vidim nikakvog razloga da sin i kćerka Draže Mihailovića žive slobodno u Beogradu, dok on i njegove pristaše traže vazдушnu akciju. Isto vredi i za familije mnogih drugih, koji se nalaze u šumi. Pri tome trpi samo nevino stanovništvo. 3) Treba hapsiti i zadržati kao taoce sve sumnjive elemente, simpatizere i saradnike Londona i Vašingtona i Moskve. Po mom mišljenju, ne mogu ostati na slobodi ni pristaše masonerije, a ni poznati defetisti i saboteri. Smatram da je poslednji čas za provođenje ovih mera, jer ničim se ne može opravdati da ovi nosioci otrova uživaju slobodu, deluju destruktivno i sakupljaju čak podatke i šalju ih neprijatelju, koje objekte treba bombardovati. 4) Od ovih hapšenja mogu se izuzeti samo deca ispod 15 godina, ali njih treba na trošak opštine smestiti u posebne dečje domove. 5) Nakon provedenog hapšenja svih navedenih lica treba, po mom mišljenju, po čitavoj zemlji objaviti sledeće: ova hapšenja su usledila s razloga, jer su ilegalne bande predložile bombardovanje. Odmazda za svako bombardovanje i za svaki čin sabotaže vršit će se protiv lica iz redova uhapšenih, a ne iz redova nevinog stanovništva“ (Arhiv SUP Srbije, isto).

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Agent D-4, u svom izveštaju od 3. V 1943. piše pored ostalog: „Povcu-dom konstantnih glasina o napetosti između dva ministra u srpskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, Tase Dinića i Dragog Jovanovića, posetio je ovih dana dopisnik Srpskog propagandnog ureda Tasu Dinića i postavio mu je pitanje, da li odgovara istini da će on zbog pomenutog konflikta dati ostavku. Tasa Dinić odgovorio je otprilike ovo: „Ova informacija odgovara pravom stanju. Resorna pitanja ministarstva unutrašnjih poslova postala su tako komplicirana — a to znači naročito za sektor javne bezbednosti — da ne može biti više govora o odgovornom dirigovanju i vođenju srpske uprave. Ja sam spreman da predam portfelj Ministarstva unutrašnjih poslova Dragom Jovanoviću“ (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

staju BDS od 27. jula, vidi se da je samo nekoliko dana ranije došlo do rascepa između ministara na jednoj sednici Nedićeve vlade, kada je trebalo usvojiti Uredbu o zapleni imovine političkih emigranata. Navodno, u ovom pitanju ministri su se podelili u tri grupe. Prva grupa, u kojoj su bili Milan Nedić, Tanasije Dinić, Josip Kostić i Bogoljub Kujundžić, bezrezervno je prihvatila nacrt predložene uredbe; druga grupa, koju su sačinjavali Radisav Veselinović, Dušan Đorđević i Velibor Jonić, prihvatila je Uredbu uz izvesne ograde, a treća: Dura Dokić, Stojimir Dobrosavljević i Ognjen Kuzmanović, bila je u osnovi protiv podnete uredbe. Uredba je ipak usvojena, ali se u citiranom izveštaju naglašava da je odnos prema uredbi kvalifikovan tako — ko je za i protiv saradnje sa Nemcima.¹⁵⁴

U Nedićevom kabinetu, u periodu njegovih priprema za posetu Berlinu, dolazi do oštih sukoba i zbog toga što se njegovi najbolji saradnici nisu mogli da dogovore ko će od njih, u slučaju potrebe, biti u pratnji „ministra-predsednika“ ukoliko ovaj bude pozvan na razgovor kod Hitlera i Ribentropa. Potencijalni kandidati za ovu „počast“ bili su Tanasije Dinić, Dragi Jovanović i Velibor Jonić. Na osnovu mnogih kvislinških i nemačkih izvora može se videti da je Milan Nedić gajio iluzije da će mu, pored ostalog, biti ponuđeno da bude šef okupirane srpske države, s tim da premijer bude jedan od pomenutih njegovih ministara. Dragi Jovanović, u svojoj izjavi na saslušanju posle rata, u vezi s ovim ističe: „U pozadini svega toga (mislio je na motive koji su potstakli Nedića da putuje za Berlin — M. B.) stajala je želja Nedićeva da sa te strane dobije saglasnost za tada izraženu već kombinaciju da on postane šef države — čuvar pečata.“¹⁵⁵

Služba BDS takođe se bavi ovim pitanjem i u prvoj polovini 1943. godine. U izveštaju dr Šefera od 30. marta navodi se da, ukoliko Nedić postane guverner, najviše izgleda da bude premijer ima Tanasije Dinić.¹⁵⁶ Samo petnaestak dana kasnije, šef BDS navodi da će, po svemu sudeći, u ličnom obračunu Dragi Jovanović (zahvaljujući podršci Nojhauzena) pobediti Dinića, ali da ovaj još ima najviše šansi da postane premijer, ukoliko Nedić bude avanzovao.¹⁵⁷

Ustaški oficir za vezu u Beogradu, pukovnik Andrić, poslao je na ovu temu više izveštaja i komentara svojim pretpostavljenim u Zagrebu. U izveštaju od 16. septembra pisalo je pored ostalog: „General Nedić bi hteo pokušati korake da se proglasi Nezavisna Država Srbija s njim na čelu ili, bar, da ovaj ambiciozni general postane guverner Srbije i da povede srpsku vojsku protiv Anglo-Amerikanaca u slučaju njihovog iskrcavanja na Balkan.“¹⁵⁸ Samo petnaestak dana kasnije, pukovnik Andrić ponovo izveštava iz Beograda: „Okolina generala Nedića iznaša da bi Nedić trebao biti guverner Srbije. Dr Spalajkoviću, bivšem jugoslo-

¹⁵⁴ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

¹⁵⁵ AVII, Nča, br. reg. 19/7, k. 1.

¹⁵⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

¹⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 32543/105, neregistrovano.

¹⁵⁸ AVII, fond NDH, kut. 88, reg. br. 13/4-2.

venskom poslaniku u Parizu, bi bilo ponuđeno mjesto ministra-predsjednika, a Cincar-Markoviću Ministarstvo vanjskih poslova. Govore da je u kombinaciji i bivši predsjednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković, no da on odbija svaku saradnju."¹⁵⁹

Sukob između Tanasija Dinića i Dragog Jovanovića doveo je do toga da su i jedan i drugi stalno posećivali Nojhauzena, odnosno Benclera i tom prilikom optuživali jedan drugog. Na ovim sastancima izrečene su i mnoge primedbe na Nedićev rad, o čemu je ovaj redovno obavještan.¹⁶⁰ Znao je da ova dva izrazita germanofila vode ne samo međusobnu borbu već da reflektiraju i na njegov položaj. Zbog toga je odlučio da i jednog i drugog „oslobodi” značajnih funkcija, koje su zauzimali: šefa Srpske državne bezbednosti i ministra unutrašnjih poslova. Nedić je to objašnjavao na sastancima kod Bendera, Badera, a kasnije i kod Felbera, da će njegova vlada na taj način biti jedinstvenija i da će to biti, u prvom redu, od interesa za nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Formalno gledajući, Nedić je imao jake razloge. Zbog toga niti vojnoupravni komandant niti, pak, komandant Jugoistoka nisu mogli a da ne odobre Nediću novu rekonstrukciju svog kabineta. Međutim, ni sam Nedić nije hteo da prenaagli sa odlukom za koju je dobio načelnu saglasnost. Hteo je da sačeka razgovore sa Hitlerom i Ribentropom, jer je računao da će tada smenjivanje njegovih uticajnih ministara izazvati manja reagovanja ne samo u kvislinškim krugovima već i kod nemačkih okupacionih vlasti.

U jednom izveštaju dr Šefera od 21. juna 1943. navodi se da je na pomolu novi sukob u samom vrhu kvislinške srpske uprave i da Dragi Jovanović i Tanasije Dinić organizovano deluju protiv Nedića jer su obavješteni da će biti smenjeni sa položaja.¹⁶¹ Bender je takođe obavestio svoje nadležno ministarstvo o kadrovskim promenama koje Nedić namerava da izvrši u svom kabinetu, iako nije znao tačno do kakvih će sve promena doći. U Benclerovom izveštaju od 2. jula 1943. u vezi s ovim

¹⁵⁹ AVII, fond NDH, kut. 88, br. reg. 17/4-1, Izveštaj pukovnika Andrića, 29. IX 1943. — Pukovnik Andrić u izveštaju od 8. oktobra piše sledeće: „Kada se 15. IX 1943. doznalo o putovanju ministra-predsednika armijskog generala Milana Nedića u Berlin, svi su drugi događaji kod Srbijanaca pred ovim izčeznuli. Samo se još komentirali mogući posijedci sastanka Firerova sa Nedićem. Pričale su se svakojače vijesti. Tako, na primjer, da će se odmah proglasiti Nezavisna Država (Kraljevina Srbija), kojoj bi bio na čelu regent Nedić, sa vojskom od 200.000 ljudi; njemačka bi vojska napustila Srbiju, a Srbija bi još dobila Banat, Srem, Bosnu i Hercegovinu do rijeke Bosne i Neretve, te Crnu Goru, Novi Pazar i oduzete bivše jugoslovenske, a sada bugarske dijelove” (AVII, NDH, kut. 90, reg. br. 5/6).

¹⁶⁰ U zapisniku sa sastanka između Bendera i T. Dinića, 5. V 1943, zabeleženo je i sledeće: „Ministar ne smatra da je povezivanje položaja šefa Srpske državne bezbednosti s položajem predsednika Beogradske opštine srećno. Predsednik Beogradske opštine ima toliko posla da ne može da se brine o državnoj bezbednosti napolju i u zemlji. Dinić predlaže da se položaj šefa Državne bezbednosti stavi u njegove ruke. On može, budući istovremeno član Ministarskog saveta, da se mnogo jače za to založi no što je to moguće Jovanoviću” (AVII, NAV, N-T-501, 256/889-90).

^{1,1} Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

rečeno je pored ostalog: „Na moju želju danas me je posetio ministar unutrašnjih poslova Tanasije Dinić. Ja sam mu saopštio da sam doznao da ministar-predsednik Nedić namerava da izvrši promene na položaju ministra unutrašnjih poslova i socijalne politike. Predsednik vlade želi da Ministarstvo unutrašnjih dela poveri beogradskom vrhovnom gradonačelniku Jovanoviću, a Ministarstvo socijalne politike njemu, ministru unutrašnjih dela Diniću. Zamolio sam ministra Dinića da mi otvoreno i pošteno iznese svoje mišljenje o pozadini te ministarske promene.”¹⁶²

U daljem tekstu Benclerovog izveštaja ističe se da je Dinić nezadovoljan sa planom reorganizacije koju Nedić namerava da izvrši u svom kabinetu; da mu ne odgovara Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja i da bi umesto toga radije prihvatio položaj državnog sekretara u Predsedništvu vlade.¹⁶³ Svoju verziju zbivanja u srpskoj kvislinškoj vladi, posle Nedićevog povratka iz Berlina, opisao je i ustaški oficir za vezu u izveštaju od 29. septembra 1943, koji je uputio odeljenju Glavnog stožera oružanih snaga u Zagrebu: „Okolina Nedićeva iznaša da se Nedić, nakon svog posjeta kod vođe Rajha, htio riješiti ministara, najvećih germanofila Dragog Jovanovića i ministra unutrašnjih poslova Tanasija Dinića. U stvari, on se je htio otarasiti najuplivičnijeg rivala Dragog Jovanovića i, pored predsjedništva vlade, zauzeti i mjesto ministra javne bezbjednosti, kojemu je izravno podređena i Srpska državna straža. Tanasiju Dinića, nekadašnjega „buzdovana“, a sadašnjeg bolesnika, hoće Nedić maknuti sa položaja ministra unutrašnjih poslova, jer je njegova energija skoro sasvim popustila. Dinić bi trebao preuzeti listnicu ministra narodnog zdravlja i socijalne politike. Za ovo mjesto, prepričava Nedićeva okolina, da je ponuđeno Dimitriju Ljotiću, no ovaj nalazi razloga da odbije taj položaj.”¹⁹⁴

Kao što vidimo iz citiranih dokumenata ni samom Bencleru nije bilo jasno početkom jula šta upravo Nedić namerava da promeni u svom kabinetu. Sigurno je da ni tada, kao ni kasnije, kvislinški srpski predsednik nije nameravao da zadrži Dragog Jovanovića, već je želeo da ga zbog rivalstva odstrani iz svog kabineta po svaku cenu. To dosta plastično prikazuje ustaški oficir za vezu koji u svom izveštaju, pored ostalog, ističe da je Nedić želeo da se oslobodi „najvećih germanofila, kako bi lično imao više vlasti”.

»a AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 887.

¹⁶² Bender je naveo u citiranom izveštaju i sledeće: „On (Tanasije Dinić) ima utisak da prezidijum Ministarstva nije stvarno dorastao svojim zadacima. Na to mesto se mora postaviti jednog čoveka koji najbolje poznaje upravu zemlje. Uz to, pak, treba dodati da sadašnji državni sekretar ni kao ličnost nije dorastao za svoj zadatak. On se ne usuđuje da predsedniku vlade otvoreno kaže svoje mišljenje i, prema tome, često podupire nerazborite planove predsednika vlade. Pored toga je potrebno da se srpska država u mnogim stvarima reorganizuje. A to može samo jedan izraziti stručnjak. Ministar Dinić je zamolio da se ispita da li je moguće da se njemu poveri vođenje poslova u Ministarskom savetu.”

¹⁶³ AVII, NDH, kut. 88, reg. br. 17/4-1.

Dragi Jovanović, takođe, nije hteo lako da preda položaj šefa Srpske državne bezbednosti. U toku avgusta i septembra 1943. obilazio je po Beogradu najviše predstavnike nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, naročito Nojhauzena, Majsnera i Sefera, kako bi uz njihovu pomoć zadržao ministarski položaj. A kada ni to nije pomoglo, 6. oktobra je otputovao u Berlin, ali sve je bilo uzaludno. Nedić je već ranije dobio saglasnost za reorganizaciju vlade ne samo komandanta Jugoistoka već Ministarstva inostranih poslova Rajha.¹⁶⁵ Očigledno je da predsednik „vlade narodnog spasa” nije bio zadovoljan rezultatima svoje posete Berlinu. Zbog toga je hteo da centralizacijom vlasti u svojim rukama koliko-toliko podigne svoj ugled ne samo u očima Nemaca već i svojih najbližih saradnika. Na sastanku kod Felbera, koji je održan 24. septembra u Beogradu, Nedić je dobio ovlašćenje da u najskorije vreme može rekonstruisati svoj kabinet s tim da, pored predsedničke funkcije, obavlja i dužnost ministra unutrašnjih poslova, u koji će resor biti uključene i nadležnosti šefa Srpske državne bezbednosti. Felber je tom prilikom skrenuo pažnju Nediću na dve stvari: prvo, da sve promene u vladi izvrši tako da se ni na koji način ne bi moglo pretpostaviti da su Nemci nezadovoljni radom Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića; i, drugo, da se za sve probleme svoje vlade obraća u prvom redu NojbaHERu, za koga je rekao da je dobio široka ovlašćenja.¹⁶⁶

Posle višemesečnih priprema, 5. novembra 1943. Nedić je izvršio rekonstrukciju svog kabineta. Samo dan kasnije, naredba u vezi s ovim objavljena je u *Službenim novinama*: „Uvažavajući ostavku koju je podneo Dobrosavljević inž. Stanimir, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, a po saglasnosti gospodina Vojnog zapovednika Jugoistoka, stavljam ga na raspoloženje, a postavljam: za Ministra unutrašnjih poslova Nedić Đ. Milana, predsednika Ministarskog saveta, a za ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Dinić D. Tanasija, dosadanjeg Ministra unutrašnjih poslova. Istovremeno razrešavam upravnika grada Beograda i predsednika Beogradske opštine ministra Dragomira Lj. Jovanovića od dužnosti šefa Srpske državne bezbednosti.”¹⁶⁷ Istog dana

¹⁶⁵ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 32543/138, neregistrovano.

¹⁶⁶ „e AVIII NAV, n-T-501, 253/366-368. — Pukovnik Andrić u izveštaju od 27. X 1943. pisao je o promenama koje Nedić u vladi namerava da izvrši: „Povratkom generala Nedića sa audijencije kod Vođe Rajha nastupili su novi momenti, koji su zahtijevali preustrojstvo vrhovne državne uprave. U prvom redu ukinula bi se ustanova „Javne bezbednosti”, na čijem je čelu stajao dosadašnji ministar Dragi Jovanović. Poslovi ove ustanove potpali bi pod nadležnost MUP-a. Pripovijeda se da bi general Nedić preuzeo osobno i Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tako bi SDS, koja je dosad potpadala pod ministarstvo „javne bezbednosti”, potpala neposredno pod generala Nedića. Veoma moćni Dragi Jovanović, nezadovoljan je time da bi ispao iz vlade, i prije desetak dana otputovao je ministru unutrašnjih poslova Himleru, da bi uspio da, srpska Javna bezbednost’ i dalje postoji. General Nedić vrlo je neraspoložen ovim postupkom dosadašnjeg njegovog glavnog saradnika i izgleda da će ga skinuti i sa mjesta načelnika grada Beograda” (AVII, NDH, k. 88, br. reg. 21/4-2).

¹⁶⁷ *Službene novine*, br. 87-A, 6. XI 1943.

objavljena je Uredba o ukidanju Uredbe o obrazovanju celokupne Srpske državne bezbednosti.¹⁶⁸

Nedić je odmah posle reorganizacije svoje vlade, napravio novu rang-listu Ministarskog saveta, i dao je da se objavi u javnosti: 1) predsednik Ministarskog saveta i Ministar unutrašnjih poslova Milan Đ. Nedić; 2) ministar pravde — Bogoljub Kujundžić; 3) ministar građevine — inž. Ognjen Kuzmanović; 4) ministar prosvete i vera — Velibor Jonić; 5) ministar pošta, telegrafa i telefona — Josip G. Kostić; 6) ministar saobraćaja — Dura Dokić; 7) ministar finansija — Dušan Đorđević; 8) ministar socijalne politike i narodnog zdravlja — Tanasije Dinić; 9) ministar narodne privrede — dr Milorad Nedeljković i 10) ministar poljoprivrede i ishrane — inž. Radosav Veselinović.¹⁶⁹

Mada nije bilo većih promena u vrhu kvislinške uprave u Srbiji, ipak je karakteristično sledeće: prvo, da je Nedić, pored predsedničke funkcije, zadržao za sebe i najvažniji ministarski položaj — unutrašnjih poslova; drugo, da je Tanasije Dinić ostao u vladi, ali po rang-u ne drugi kao ranije, već osmi; treće, posle odlaska iz vlade Dragog Jovanovića, porasla je uloga ministra pravde Bogoljuba Kujundžića, kome je Nedić dao drugo mesto na novoj rang-listi ministara, i, četvrto, Nedić je uspeo posle mnogo truda da se oslobodi svojih najvećih rivala, a ujedno i najvećih germanofila, koji su ostali na vlasti, ali nisu bili opasni po njega kao ranije.

Odmah posle reorganizacije svoga kabineta, Nedić je obavestio sve okružne načelnike da je on sada ministar unutrašnjih poslova i da je ovom resoru pripojena Služba javne bezbednosti. U vezi s ovim tražio je poslušnost i disciplinu.¹⁷⁰ Međutim, ma koliko da je želeo da se osamostaliti time što se oslobodio glavnih konkurenata u vladi, Nedić je i dalje bio toliko zavisao od nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da nijedan ozbiljniji korak u unutrašnjoj upravi nije smeo preduzeti bez njihovog odobrenja. To se vidi i na primeru Srpske državne straže, koja je samo formalno bila pod njegovom komandom, a stvarno pod jurisdikcijom generala Majsnera. To je Nedić stavio do znanja svim okružnim načelnicima u Srbiji, u raspisu od 6. novembra 1943. godine: „Viši vođa SS i policije gospodin general Majsner, sa svojim štabom i orga-

¹⁶⁸ *Službene novine*, br. 87-A, 6. XI 1943. — U čl. 2. citirane uredbe pisalo je: „Odeljenje za državnu zaštitu, Odeljenje za javnu bezbednost i sve policijske vlasti u zemlji vraćaju se u sastav MUP-a. Za njih važe propisi koji su važili do stupanja na snagu Uredbe o obrazovanju celokupne službe srpske državne bezbednosti. Komanda SDS vraća se u sastav MUP-a po propisima koji za nju važe.”

¹⁶⁹ AS, Kabinet Nedića, Nća, bez broja.

¹⁷⁰ U jednom delu citiranog obaveštenja stajalo je sledeće: „Da Srpska državna straža, svesna značaja svoje službe i spasavanja srpskog naroda, unese punu odanost i požrtvovanost u službi i da u njenim redovima vladaju besprekorni red i disciplina. U ime otadžbine, zahtevam punu pokornost prema starešinama i rad bez predaha na uspostavljanju potpunog reda i mira na teritoriji Srbije za najkraće vreme kao i besprekornu izvršnu službu prema uputu i nalogima upravnih vlasti i shodno propisima čl. 5. i 7. Uredbe o ustrojstvu Srpske državne straže” (A CKKPJ, B-23/1312).

nima u zemlji, vršiće nadzornu vlast nad policijskim radom upravnog aparata, kao i nad radom Srpske državne straže, i preko mene činiti zamerke i potrebne sugestije kako bi se red i primeran poredak čim pre uspostavili. Preporučujem svim organima unutrašnje uprave i Srpskoj državnoj straži da svojim radom, držanjem, a naročito svojom taktičnošću i lojalnošću stvaraju kod nemačke nadzorne vlasti samo razloge za pohvalu u svakom pogledu."¹⁷¹

I ovaj podatak govori da su rezultati Nedićeve posete Berlinu bili poražavajući. Ništa nije bilo od autonomije srpske vlade, za koju se Nedić uporno zalagao. Nemci su kontrolisali, naročito Majšner sa svojim štabom, celokupni sistem kvislinške uprave. Čak i Nojbaheva nastojanja da se dà više samostalnosti srpskoj kvislinškoj upravi, nisu bitno menjala situaciju. Tako je ostalo sve dok je postojala Nedićeva vlada i dok su Nemci bili okupatori u Srbiji.

¹⁷¹ A CKKPJ, B-23/372.

NAPORI MILANA NEDIĆA DA KVISLINŠKE VOJNE JEDINICE STAVI PONOVO POD SVOJU KOMANDU

Tokom cele 1943. godine, Milan Nedić, sa svojom vladom, ulagao je velike napore kod komandujućeg generala i zapovednika Srbije i komandanta Jugoistoka da mu se ponovo stave pod komandu Srpska državna straža, Granična straža i Srpski dobrovoljački korpus. Kao glavni argument isticao je — da bi se na taj način lakše obezbeđivao „red, mir i bezbednost“ i da bi se „vlada narodnog spasa“ uspešnije suprotstavljala oslobodilačkom pokretu Srbije. Međutim, svi naponi kvislinškog „ministra-predsednika“ ostali su bez rezultata sve dok nije posetio Berlin i vodio razgovore sa Ribentropom i Hitlerom. Bila je to jedna tragi-komična situacija: da jedna vlada, makar bila i kvislinška, nema egzekutivu u svojim rukama. Jer Srpska državna straža, koja je obrazovana marta 1942. godine, samo nekoliko meseci kasnije bila je pod neposrednom komandom generala Majsnera. U stvari, na njegovu inicijativu 10. avgusta 1942, doneta je Uredba o obrazovanju celokupne Službe srpske državne bezbednosti, na čelu sa Dragomirom Jovanovićem. Iako je imao već dve funkcije, bio je prvi pretpostavljeni Srpskoj državnoj straži i policiji uopšte. Jovanović je samo formalno bio ministar Nedićeve vlade, a stvarno pod Majsnеровom komandom. Srpska granična straža bila je, opet, iz nekih razloga koje su motivisali Majsnier i njegov štab, formalno pod kontrolom Ministarstva finansija Nedićeve vlade, a stvarno pod komandom Generalnog opunomoćenika za privredu. Srpski dobrovoljački korpus, čak ni formalno nije imao nikakve veze sa Nedićevom vladom, jer je bio pod neposrednom komandom generala Badera, odnosno određenih njegovih službi.

Kakvo je bilo stanje u kvislinškim vojnim jedinicama početkom 1943, najbolje je prikazao Nedić u svom memorandumu od 22. februara, koji je uputio vojnoupravnom komandantu Srbije. U jednom delu ovog dokumenta rečeno je sledeće: „Jedno savesno i objektivno proveravanje današnje situacije dovešće, nesumnjivo, do konstatacije da izgleda bezuslovno i najhitnije potrebno da se javna služba bezbednosti opet priključi upravnom aparatu i da se stavi pod zapovedništvo nadležnog ministra. Pograniczne trupe, koje su svojedobno pripadale u sastav Srpske državne straže, izdvojile su se iz sastava iste i stavljene su pod zapovedništvo Ministarstva finansija, iako nikada nisu potpadale pod ovo ministarstvo, a tamo niti postoji jedna nadležna i odgovorna osoba koja bi poznavala političku graničnu službu i koja bi mogla da komanduje gra-

ničnim trupama... Svojevremeno je srpska vlada preduzela sve što je u njenoj moći da bi sprečila ovo odvajanje, ali svi njeni prigovori i opomene ostali su bez uspeha.

Srpska državna straža, jedini instrumenat za održavanje reda i mira, ne nalazi se u rukama srpske vlade. Inicijativa, naredbodavna vlast, kao i sve ostale važne stvari sprovode se danas bez ikakvog uticaja srpske vlade. Komunisti i ustanici, protiv kojih se Srpska državna straža bori, odlično su naoružani: oni raspolažu najboljim puškama, svaki treći skoro nosi po jedan mitraljez, oni imaju vrlo dobre teške mitraljeze, oni raspolažu neograničenom količinom municije i svaki pojedinac ima svoju defanzivnu bombu; imaju konje za komoru, kao i dobre i tople odevne predmete itd. Na drugoj strani, nasuprot tome, stoji Srpska državna straža sa francuskim puškama, slabog kvaliteta, sa nedovoljnim brojem ručnih granata i ove su većinom ofanzivne granate, sa holandskim mitraljezima, koji su i suviše teški za transportovanje, sa samo 60 metaka po pušci, bez konja za komoru i uopšte bez komore. Oko 3.500 ljudi je bez uniformi i cipela, više od 4.000 ljudi nemaju čebadi, a više od pola njih nema rublja. Nabavljanje životnih namirnica uopšte se otežava. Polovina ljudstva Srpske državne straže nema niti kreveta niti krevetnine. Srpskoj državnoj straži je istovremeno dodeljena uloga jednog policijskog organa i uloga jedne borbene vojne trupe. Usled svoga sastava i svoga slabog brojnog stanja, a isto tako i zbog svog slabog naoružanja, opreme i snabdevanja, ona nije u stanju da odgovori, i delimično u traženoj meri, od nje traženim teškim zadacima...

Srpski dobrovoljački korpus stoji, isto tako, malo na raspolaganju srpske vlade. Nad njim zapovedaju isključivo u svakom pogledu nemačka Wehrmacht mesta, iako bi korpus pod komandom srpske vlade mogao na terenu da se pokaže mnogo korisniji. Jedinice Srpskog dobrovoljačkog korpusa danas se upotrebljavaju za čisto policijske zadatke (pretrese stanova, hapšenja itd.) ili za službu osiguranja službe na železnicama. A opet poneki put uzimaju se za akciju čišćenja, čas u jednom, a čas u drugom delu države, a otkad ne podležu pod komandu srpske vlade, nikada nisu upotrebljeni za jednu radikalnu akciju čišćenja."¹⁷²

¹⁷² Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano. — U vezi s ovim problemom Nedić je u citiranom memorandumu istakao i sledeće: „Razdeoba na slabe poljske straže i na manje nedovoljne srpske i okružne rezerve, s jedne strane, kao i mnogobrojni policijski zadaci i borbe protiv jakih, često mnogo nadmoćnijih komunističkih i ustaničkih odeljenja, doneli su sa sobom da Srpska državna straža trpi neuspehe i javna bezbednost ni u kom slučaju ne izgleda osigurana. A ova okolnost, opet, apsolutno pokazuje teške posledice: neraspoloženje, nepoverenje okupacionih vlasti u SDS; nedovoljnu javnu bezbednost; gubitak poverenja i morala kod stanovništva i njihove velike patnje i neprilike i, na kraju, negativno dejstvo na moral, disciplinu i revnost u službi kod samoga ljudstva Državne straže, kao i nesrazmerno veliki gubici u mrtvima, ranjenicima i odvučenim ljudstvom i oficirima. Pravilno rešavanje SDS zahteva imperativno: a) povećanje brojnog stanja iste; b) dobro naoružanje i oprema, kao i dobro snabdevanje; c) jedna reorganizacija, imajući u vidu današnje prilike i stvarne potrebe; d) isključivo poveravanje policijskih zadataka.”

Kada je reč o kvislinškim vojnim formacijama, bez obzira na to što one nisu bile pod neposrednom komandom Milana Nedića, odnosno njegove vlade, ipak im je glavni zadatak bio borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Majsner je stalno insistirao preko Dragog Jovanovića da se što bolje organizuju odredi Srpske državne straže, da se čiste od simpatizera NOP-a i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Jer je ovaj poslednji sve više uspevao da stvara svoje punktove u redovima SDS i da preko nje snabdeva svoje ljudstvo oružjem i drugim potrebama. Zbog toga, tokom januara i februara 1943, umesto sitnih stanica poljske straže, stvaraju se veće vojne formacije.¹⁷³ Pored toga, šef Srpske državne bezbednosti organizovao je više policijskih škola na teritoriji Srbije, gde su obučavani omladinci a potom regrutovani u Srpsku državnu poljsku stražu.¹⁷⁴

Komanda Srpske granične straže, takođe je nastojala da svoje ljudstvo osposobi tako da bi efikasno mogla da služi interesima nemačkih okupacionih vlasti. Nojhauzen je preko Nedićevog ministarstva finansija, stalno bio u kontaktu sa komandantom Srpske granične straže, pukovnikom, Pogačarom. Da bi se poboljšao rad ove službe, 13. marta 1943. u Beogradu je održana konferencija sa svim komandantima okružnih graničnih odreda SDS, na kojoj je govorio i Milan Nedić.¹⁷⁵ Interesantan je izveštaj o radu Komande SGS od 15. marta 1943, upućen Ministarstvu finansija Nedićeve vlade: „Odnos prema okupacionim vlastima je lojalan. Komandiri su u neprekidnom kontaktu sa nadležnim nemačkim sreskim carinskim komesarima u zemlji i iste obaveštavaju o svemu onome što se od značaja na granici događa.”¹⁷⁶

Nemačke okupacione vlasti u Srbiji stalno su naglašavale da je Srpska državna straža dužna i obavezna da sarađuje i da se potčinjava komandi Višeg SS i policijskog generala Majsnera. To čini i Bader u svom naređenju lično Nediću od 23. marta 1943. godine.¹⁷⁷ Međutim, uza sve

¹⁷³ AVII, Nća, br. 9/6-2, k. 28. — U Požarevcu je 12. januara ukinuto, uz prethodnu saglasnost nemačke policije, 7 stanica poljske straže.

¹⁷⁴ 28. januara 1943. komandant SDS Borivoje Jonić izdao je sledeću naredbu komandantima SDS: „Komandanti odreda i poljskih stanica naročito su pozvani da prilikom svojih čestih izlazaka u službu i kontakata sa narodom — vrše vrbovanje i izbor mladića za SDS, i to iz poštenijih porodica i gde ima više muških glava. Zatim se naređuje da prvenstvo imaju oni koji su ranije služili vojsku, da su dobrog vladanja. Izbegavati zanatlije, koji su nedisciplinovani; da je kandidat navršio 20 godina, a da nema više od 30; imaće mesečne prinadležnosti od 200—3.100 dinara, zavisno da li ima neki čin.”

9. II 1943. Okružna škola SDS u Zaječaru izveštava šefa Obaveštajnog odseka u Beogradu da im kandidati slabo pristižu i da oni koji su na licu mesta ne pokazuju interesovanje za rad (AVII, Nća, br. reg. 55/8-1, k. 31).

¹⁷⁵ AVII, Nća, br. reg. 10/2-24, k. 27.

¹⁷⁶ AVII, Nća, br. 10/2-8, k. 27.

¹⁷⁷ AVII, NAV, N-T-501, 249/113—114. — Bader je 5. aprila Nedićevoj vladi uputio akt u kome odgovara na njen zahtev za ponovno formiranje graničnog bataljona na jugozapadnoj granici Srbije (na Drini). Bader se ne slaže sa predlogom Nedićeve vlade jer, kao što on kaže, taj deo granice biće dovoljno obezbeđen od graničnog bataljona NDH, koji se nalazi na tom sektoru Drine (AVII, NAV, N-T-501, 249/204—205).

rezerve i nepoverenje prema ovoj kvislinškoj vojnoj formaciji, Nemci su u pojedinim situacijama isticali „hrabrost” pripadnika SDS u borbama protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Vojnoupravni komandant Srbije, na primer, 14. aprila nalaže da se korpusnom zapovedu odaje priznanje jedinicama SDS za „uspešnu akciju protiv komunističkih ustanika kod Čačka i Bijeljine”.¹⁷⁸ *Novo vreme* i drugi kvislinški listovi i časopisi koristili su gotovo svaku priliku da zabeleže borbu pripadnika SDS sa partizanima, čak su navodili broj poginulih i ranjenih kako bi se i na taj način što bolje afirmisali kod Nemaca.¹⁷⁹

Srpski dobrovoljački korpus je i dalje bio „najelitnija” kvislinška vojna formacija u Srbiji. Bio je pod neposrednom komandom vojno-upravnog komandanta Srbije. Nemci su u taj korpus, kao i u pripadnike Ljotićevog „Zbora”, imali najviše poverenja, pošto su se dobrovoljci najčešće borili protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Stoga je Nedić uporno insistirao kod nadležnih nemačkih vlasti da ove jedinice ponovo stavi pod svoju komandu. Komandant Grupe armija „E” 1. januara 1943. naredio je da se reorganizuju dobrovoljačke jedinice. Umesto „Srpska dobrovoljačka komanda”, kako su do tada nazivani, preimenovali su u „Srpski dobrovoljački korpus”. Tada su imali 5 bataljona sa oko 4.000 vojnika.¹⁸⁰ Međutim, zbog stalnog osipanja, Nemci su nastojali da povećaju broj ljudstva u sastavu SDK. To su činili preko komande Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a još više preko organizacije „Zbora”, kojom je i dalje rukovodio Dimitrije Ljotić. Nacisti su insistirali da se u SDK regrutuju mlađi ljudi, pored toga, „besprekorno odani nemačkom fašizmu”. U vezi s tim vojno-upravni komandant Srbije poklao je izveštaj komandantu Jugoistoka u kome ga obaveštava da je teško naći „mlade i odane” i predlaže mu da se proširi već postojeća škola za pripadnike ove službe kako bi na taj način, eventualno, obezbedili jedan broj novih kandidata.¹⁸¹ Bilo je predloga, koje je podupirala Nedićeva vlada da se iz nemačkih zarobljeničkih logora pusti kućama jedan broj zarobljenika srpske nacionalnosti, pod uslovom da stupe u jedinice SDK. Međutim, u svom dopisu od 22. aprila, koji je uputio Kosti Mušickom, komandantu SDK, Bader je to energično odbio, s napomenom da se ratni zarobljenici za ove svrhe ne mogu angažovati sticajem mnogih okolnosti, a kao najvažnije njihova pouzdanost je neispitana.¹⁸²

¹⁷⁸ AVII, NAV, N-T-501, 249/259. — Bencler je u svom izveštaju od 12. VI 1943. izneo da Nedićeva vlada ima teškoća sa pripadnicima mađarske nacionalnosti, koji su se nalazili u redovima SDS, i traži od svog nadležnog Ministarstva objašnjenje u vezi s ovim problemom (AVII, London — N-4, H-299451—299457).

¹⁷⁹ *Novo vreme*, 3. VI 1943, iznelo je podatke da je dan ranije 9 pripadnika SDS poginulo u borbama protiv partizanskih odreda Srbije.

¹⁸⁰ AS, Nća, br. 433/43, Pismo komandanta korpusa pukovnika Koste Mušickog.

¹⁸¹ AVII, NAV, N-T-501, 249/60—64.

¹⁸² AVII, NAV, N-T-501, 249/326.

I dalje je bilo niz nesporazuma oko toga šta sve treba da rade pripadnici SDK, da li da obavljaju samo operativne ili i policijske zadatke. Vojnoupravni komandant Srbije imao je u vezi s tim niz prigovora iz samog vrha kvislinške uprave, u čemu se naročito isticao Dragi Jovanović. Naime, *on* je objašnjavao da je pitanje hapšenja, pretresa stanova i dr. nadležnost Specijalne policije i Srpske državne straže, a da dobrovoljci treba isključivo da se posvete operativnim zadacima.¹⁸³ Bader je, posle svega, morao u relativno kratkom periodu da interveniše. U pismu koje je uputio 27. marta nemačkom oficiru za vezu pri 1. bugarskom okupacionom korpusu naglašava se da pripadnici SDK nisu sastavni deo nemačkih snaga, već naoružana kvislinška srpska jedinica koja je u svemu potčinjena nemačkoj komandi.¹⁸⁴ Samo petnaest dana kasnije, vojnoupravni komandant Srbije naredio je opštem odeljenju da SDK nema pravo da izdaje naređenja za hapšenja, ali da su pripadnici tog korpusa obavezni i mogu da vrše hapšenja po naređenju nemačkih komandi.¹⁸⁵

U izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od juna 1943, koji je upućen Centralnom komitetu KPJ, opširno je analizirana vojno-politička situacija u to vreme u ovoj pokrajini. Posebno je dat pregled aktivnosti kvislinških vojnih formacija i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Za Srpski dobrovoljački korpus navedena *je* organizaciona struktura njegove komande; da ima pet bataljona, naziv mesta gde su smešteni i imena komandanata; njihova aktivnost u borbi protiv NOP-a i niz drugih pojedinosti. „Jačina svakog dobrovoljačkog bataljona iznosi od 700—800 ljudi, tj. oko 3.500—4.000 ljudi, u svih 5 bataljona” — pisao je PK-a — „bataljoni imaju potpuno nemačko naoružanje, tj. puške nemačke, mašingevere kratke i dugačke, minobacače, automobile i ostale potrebštine. Nemci neposredno daju sve naoružanje i to najmodernije. Sastav dobrovoljačkog korpusa sastoji se iz odabranih dobrovoljačkih odreda (ljotićevaca) i za njih nije upućen nikakav raspis po Srbiji radi vrbovanja.”¹⁸⁶ U daljem tekstu izveštaja Pokrajinskog komiteta ističe se da Nemci u jedinice SDK imaju neograničeno poverenje; da u njihovim redovima ima svih slojeva društva, ali preko 90% članova Ljotićevog

¹⁸³ Agent BDS U-55, u svom izveštaju, 8. aprila 1943, piše da je „posetio pre nekog vremena pukovnika Mušickog i tom prilikom zastupao gledišta da bi SDK morala nastojati da sačuva simpatije srpskog stanovništva. Zato vodstvo treba da pazi na to da SDK svoj ugled ne prlja policijskim radnjama. Pukovnik Mušicki uveravao je Jovanovića da SDK sam po sebi nema nameru da sprovodi policijske mere, ali da ipak mora izvršavati policijske zapovesti primljene od komandujućeg generala. Ako se ma gde pojave neprijatelji, isti se u slučaju opasnosti odmah hapse ili se prepoznaju” (Arhiv SUP-a Srbije, BDS, neregistrovano).

¹⁸⁴ AVII, NAV, N-T-501, 249/142.

¹⁸⁵ AVII, NAV, N-T-315, 64/495. — Milan Nedić je tokom prve polovine 1943. više puta posećivao bataljone SDK iako oni nisu bili pod njegovom komandom. Tom prilikom ih je hrabrio, bodrio da još smelije ulaze u okršaje sa komunistima. Tako je Nedić 21. II posetio četvrti dobrovoljački bataljon, a 17. V Peti dobrovoljački bataljon. (*Novo vreme*, 25. II i 18. V 1943.).

¹⁸⁸ Zb. NOR, 1-5, 217—218.

„Zbora" i da se komandni položaji nalaze u njihovim rukama. „Pređašnji nedićevci su sada, u stvari, „Srpska državna straža" — nesigurna, minirana, navodno, Dražinim ljudima. Kao protivteža tome došlo je do stvaranja Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Četnici Koste Pećanca ne postoje više u Srbiji",¹⁸⁷ pisalo je na kraju izveštaja PKKPJ za Srbiju.

Iz svega izloženog može se zaključiti da su srpske kvislinške vojne formacije bile pod neposrednom komandom nemačkih okupacionih vlasti; da su nacisti najviše imali poverenja u pripadnike SDK, te su ih zbog toga naoružavali prilično modernim oružjem, a Nedićeva vlada mogla je jedino po Majsnerovom odobrenju da Srpsku državnu stražu angažuje za neku akciju koju bi ona organizovala protiv partizanskih odreda i diverzantskih grupa u pozadini. Zbog toga je Milan Nedić ponovo uputio pismo generalu Baderu, vojnoupravnom komandantu Srbije, 11. juna 1943, u kome ga obaveštava: prvo, da je Draža Mihailović sa teritorije Crne Gore prebacio svoj štab u Srbiju i, drugo, da „vlada narodnog spasa" očekuje da će komandant Srbije uskoro ispuniti dato obećanje o vraćanju SDS i SDK u njegovu nadležnost. U odgovoru na ovo pismo, Bader je samo nekoliko dana kasnije obavestio Nedića: „Ja sam svakako obećao da pojedini delovi Srpske državne straže ili Srpskog dobrovoljačkog korpusa mogu da budu Vama potčinjeni povremeno za specijalne zadatke. Ne mogu da se setim da sam ikada dao obećanje u tom smislu da SDS i SDK treba da budu vraćeni."¹⁸⁸

I pored velikog broja Nedićeve „oružane sile" (negde oko 25.000 vojnika i oficira SDS, SGS i SDK), srpski kvislinški predsednik nije imao pravo da za sebe i svoju vladu formira neku bezbednu stražu koja bi se brinula o njegovom životu i bezbednosti njegovih ministara, pa je u vezi s tim problemom, u aktu od 19. marta 1943, tražio od vojnoupravnog komandanta da mu se u tu svrhu odobri jedna specijalna grupa vojnika. Međutim, Majsner se energično usprotivio ovom zahtevu, te je u odgovoru Nedićevoj vladi samo desetak dana kasnije, načelnik Štaba vojnoupravnog komandanta, pukovnik Gajtner, istakao da Bader sa ovim predlogom nije saglasan. Kao objašnjenje, Gajtner je naveo činjenicu da nije bilo dovoljno opreme: oružja, obuće, odeće i drugog za jednu

¹⁸⁷ Isto. — *Novo vreme* je zabeležilo 28. IX 1943. da je dan ranije svedčano sahranjen komandant IV dobrovoljačkog bataljona Miloš Vojinović (Vojinović je bio po nacionalnosti Slovenac, Lautner, pa je promenio ime i prezime) i 16 dobrovoljaca, koji su poginuli u borbi protiv partizana u blizini Užica.

les AVIII NAV) n-T-501, 249/644—645. — Trećeg juna 1943. Tanasije Dinić, u svojstvu ministra unutrašnjih poslova Nedićeve vlade poslao je Baderu predlog da deo SDK bude stavljen na raspolaganje okružnim načelnicima: „U ovu svrhu, kao i u svrhu jačanja autoriteta uprave na terenu, neophodno je potrebno narediti dislokaciju dobrovoljačkih bataljona, tako da svakom okružnom načelniku stavi na raspolaganje i neposredno podredi po jedan polubataljon. Okružni načelnik treba ovu jedinicu dalje rasporediti tako da on garantuje sigurnost železničkih objekata spolja u svom okrugu. Na ovaj način bio bi, po mom mišljenju, sprečen prilaz železničkim objektima udarnim jedinicama" (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

ovako „reprezentativnu jedinicu”.¹⁸⁹ Tek posle nekoliko meseci (preciznije: 8. jula 1943), Majsner je, ipak, morao da popusti pod pritiskom Badera i Bendera (a na mnogobrojna insistiranja Nedića i njegove vlade), pa je toga datuma Bader doneo odluku, koja je istog dana saopštena Nediću, da mu se odobrava telesna straža u sastavu od: 8 oficira, 10 podoficira i 212 vojnika. Nedić je kasnije prozvao ovu kvislinšku vojnu formaciju „Narodna garda”. U obrazloženju odluke vojnoupavnog komandanta rečeno je da je glavni zadatak „telesne straže”: da brine o bezbednosti predsednika i njegovih ministara; da je ova jedinica neposredno potčinjena Nediću, tj. da ona nije deo SDS niti pak SDK; da će joj se dodeliti naoružanje, revolveri za oficire i podoficire, a jugoslovenske puške za vojnike. Nedić je po ovoj odluci bio dužan da podnese vojnoupavnom komandantu na odobrenje: a) službeno uputstvo za telesnu stražu; b) uzorak službene i posebne uniforme i c) spisak imena oficira.¹⁹⁰

Kvislinški srpski predsednik je bio donekle ohrabren što je, ipak, imao jedan broj vojnika i oficira pod svojom neposrednom komandom, ali nije odustajao da u svakoj prilici u kontaktima sa najvišim funkcionerima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, zahteva da mu se vrati „egzekutiva”, kako je on popularno nazivao pripadnike SDS i SDK. Ovo pitanje bilo je jedno od značajnijih i u razgovorima koje je vodio sa Ribentropom i Hitlerom. Tada je, naime, „srpski predsednik” podneo plan Ribentropu, po kome se predviđalo da se Srpski dobrovoljački korpus poveća od 5 na 12 bataljona; da se stavi pod Nedićevu komandu i da služi kao „udarna snaga za borbu protiv partizana”. Za Srpsku državnu stražu Nedić je takođe imao plan: da bude pod njegovom komandom, da se reorganizuje i očisti od „nepouzdatih elemenata” i imala bi zadatak „da vrši čisto policijsku i žandarmerijsku službu”. Već je bilo reči o tome da su Ribentrop, a posle njega Hitler, samo delimično usvojili Nedićev plan. Najvažnije je bilo da su se načelno složili da sve kvislinške jedinice bar formalno budu pod Nedićevom komandom i da se SDK poveća na 10 bataljona. Međutim, tada je naglašeno da sva organizaciona i taktička pitanja u vezi s ovim problemom Nedić mora da usaglasi sa Felberom, Nojbaherom i Majsnerom.¹⁹¹

Međutim, tek početkom novembra 1943. obećanja koja je Nedić dobio u Glavnom stanu Rajha, mogla su bar delimično da budu sprovedena u delo. Gotovo mesec i po dana (od 18. septembra do 2. novembra), utrošio je na stalne razgovore i pregovore sa Felberom, Nojbaherom, Majsnerom, Nojhauzenom i drugim funkcionerima okupacione uprave u Srbiji. Tako je 24. i 25. septembra imao sastanak sa Felberom; 27. septembra Nedić je uputio vojnoupavnom komandantu plan reorganizacije SDK i SDS, ali ga Felber samo dan kasnije izveštava da celu stvar treba dobro pripremiti i ne žuriti. U pogledu povećanja ljudstva u Srb-

¹⁸⁹ AVII, NAV, N-T-501, 249/146, Pismo komandnog štaba vojnoupavnog komandanta Srbije, 28. III 1943, Nediću.

wo Avil, Mikroteka, N-T-501, rol. 252, mf. 1236.

¹⁹¹ AVII, NAV, N-T-120, 61/49475-85, Zapisnik sa sastanka Ribentropa i Nedića, 18. IX 1943.

skom državnom korpusu, vojnoupравни komandant insistira da se ovo pitanje prodiskutuje sa ministrom bez portfelja u Nedićevoj vladi Mihailom Olćanom i tek onda da se predlog uputi njemu na razmatranje.¹⁹² Istog dana, Felber je uputio Vrhovnoj komandi Vermahta zahtev da ona da svoje mišljenje o tome da li Nediću treba odobriti da SDS, SDK i Srpska granična straža budu pod njegovom komandom obzirom na to da se Majsner energično suprotstavlja ovoj odluci.¹⁹³ Tek posle ove intervencije, Kajtel je 20. oktobra izdao naređenje komandantu Jugoistoka u Beogradu da se reorganizuje i poveća Srpski dobrovoljački korpus. Na osnovu ovog uputstva odobreno je da se SDK poveća na 5 pukova i da svaki puk ima po 5 bataljona; da komandant ovih jedinica bude i dalje Košta Mušicki, ali pod vrhovnom komandom generala Nedića. U uputstvu OKV precizirano je i to da Prvi puk bude smešten u Valjevu; Drugi u Kraljevu; Treći u Čačku, Četvrti u Smederevu i Peti u Kruševcu.¹⁹⁴ U vezi s tim, a na predlog Nojbahera, 24. oktobra iz Glavnog stana Rajha upućeno je specijalno obaveštenje za Felbera: „Saopštite vođi grupe Majsneru da su ovdašnja savetovanja o globalnoj situaciji na Jugoistoku između ostalih tačaka programa u vezi s antikomunističkom akcijom na Jugoistoku pokazala neophodnim dosledno sprovođenje Nedićeve politike. U okviru globalnog planiranja SS — Vođa Rajha je odlučio da se Srpska državna straža stavi pod komandu Nedića kao budućeg srpskog ministra unutrašnjih dela.”¹⁹⁵

To što su odugovlačili da vrate SDS i SDK pod Nedićevu komandu, mada je o tome bila postignuta načelna saglasnost u Glavnom stanu Rajha, nemačke okupacione vlasti u Srbiji imale su veoma jake razloge da deluju oprezno. To je period kada narodnooslobodilački pokret u Srbiji hvata sve više korena u masama, zahvaljujući uspesima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i povoljnom razvoju međunarodnih događaja, naročito posle kapitulacije Italije. Istovremeno su se u kvislinškim vojnim formacijama primećivali vidni znaci demoralizacije. To se vidi i iz podatka da je samo od 1. do 15. septembra 1943. dezertiralo 778 pripadnika Srpske državne straže i 640 pripadnika Srpske granične straže.¹⁹⁶ Međutim, dezertiranja je bilo čak i u redovima Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Zbog toga je komandant Jugoistoka 27. oktobra izdao naređenje komandi SDK-a da se pooštre mere protiv pripadnika ovih jedinica kako se ne bi desilo kao tih dana u Trećem bataljonu, iz koga je dezertiralo 17 ljudi sa opremom i naoružanjem.¹⁹⁷

¹⁹² AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, r. 253, mf. 395.

¹⁹³ AVII, NAV, N-T-501, 253/396.

¹⁹⁴ AVII, NAV, N-T-501, 253/586, 587.

¹⁹⁵ AVII, Bon, 3/298710. — 27. X 1943. komandant Jugoistoka obavestio je Nedića da mu se ne može izaći u susret da pripadnici bivših jugoslovenskih graničnih trupa, koji se nalaze u nemačkom ratnom zarobljeništvu budu oslobođeni radi stupanja u Srpsku graničnu stražu. Kao razlog navedeno je da su ovi ljudi neophodni za rad u privredi Nemačke (AVII, NAV, T-501, 253/674).

¹⁹⁶ AVII, mf, NAV, N-T-501, r. 253, s. 361, Petnaestodnevni izveštaj vojnoupavnog komandanta Srbije, 15. IX 1943.

¹⁹⁷ AVII, NAV, N-T-501, 253/675.

Konačno, 2. novembra 1943, komandant Jugoistoka je saopštio Nediću da mu se definitivno vraćaju SDS i SDK. Naglasio je da se s ovom odlukom saglasio i Majšner, ali da će, ipak, sve ove jedinice biti pod njegovom (Majšnerovom) kontrolom. Na tom sastanku Nediću je stavljeno u zadatak da najhitnije podnese formacijski plan i organizaciju ovih jedinica.¹⁹⁸ Samo dva dana kasnije, Felber je pismeno obavestio kvislinškog predsednika u Srbiji da mu se i Srpska granična straža vraća u nadležnost.¹⁹⁹

Ceo novembar protekao je u novoj organizaciji kvislinških vojnih formacija i njihovom preuzimanju od Nedićeve vlade. Nedić je, kao što smo već istakli, 5. novembra izvršio rekonstrukciju svog kabineta, a sutradan je dao izjavu za štampu i ujedno uputio poverljivo pismo okružnim načelnicima da je on od toga datuma vrhovni komandant „srpske oružane sile“, koju ipak, treba da kontroliše general Majšner. Deo Nedićeve izjave doneo je i list *Novo vreme*, u broju od 7. novembra: „Rešen da po svaku cenu održim red i mir u zemlji, i time uštedim srpskom narodu nove nedaće, a Srbiji obezbedim dostojno mesto u slobodnoj zajednici evropskih naroda, Srpska garda, Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus i Srpska granična straža imaće od sada pod svojom komandom da nastave budno čuvanje bezbednosti u zemlji i time ispune svoju svetu dužnost prema otadžbini... Zalažući se tako za održavanje reda i mira u zemlji, naročito u borbi sa komunističkom nemani, oni dokazuju svoju visoku srpsku svest, koja nas jedino može spasti u ovim teškim časovima.“²⁰⁰

U raznim okupacionim i kvislinškim sredinama, na različite načine, komentarisana je centralizacija vlasti u rukama kvislinškog srpskog predsednika. Neki najbliži Nedićevi saradnici, na primer, Dragi Jovanović, Tanasije Dinić i drugi, gledali su sa podozrenjem na ovu odluku nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Nemačka obaveštajna služba — BDS pisala je tih dana da je i Dimitrije Ljotić nezadovoljan ovom odlukom i da je, navodno, pripremao državni udar protiv Nedića.²⁰¹ Isto tako, vlada NDH u Zagrebu nije primila sa odobravanjem vest o proširivanju ovlašćenja ministra-predsednika Nedića, jer je on, i bez toga, redovno posezao da prisvoji pojedine delove teritorije koje su držale usta-

¹⁹⁸ AVII, NAV, N-T-501, 253/733, Zapisnik sa sastanka Nedića i Felbera, 2. XI 1943.

¹⁹⁹ AVII, NAV, N-T-501, 253/743.

²⁰⁰ *Novo vreme*, 7. XI 1943. — Dragi Jovanović dao je na saslušanju u Beogradu posle rata izjavu u kojoj, pored ostalog, ističe Nedićevu tendenciju da centralizuje vlast u svojim rukama: „Već prilikom osnivanja Srpske državne bezbednosti, Nedić je imao tendenciju da resor MUP-a uzme u svoje ruke. U međuvremenu se klonio Aćimovića i nekoliko meseci je bio ministar MUP-a — Tasa Dinić. U septembru ili oktobru 1943. sklonio je sa položaja MUP-a i Tasu Dinića i mene sa položaja šefa Srpske državne bezbednosti. Neposredni razlog njegove tendencije — da sve uzme u svoje ruke, a sa druge strane Ljotićeva intriga i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koje su me pratile od početka dolaska na taj položaj“ (AVII, br. 19/7, k. 1).

²⁰¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Seferov izveštaj s kraja novembra 1943. Himleru.

ške vlasti.²⁰² Boško Kostić u citiranoj publikaciji tvrdi da ni u Srbiji, pa ni u Budimpešti, nisu bili zadovoljni ustupcima koji su krajem 1943. godine učinjeni Nediću i njegovoj vladi.²⁰³ Međutim, celokupna nemačka štampa zabeležila je na vidnim mestima vest da je „predsednik srpske vlade general Nedić preuzeo vrhovnu komandu nad svim oružanim formacijama u Srbiji”. Nemačka fašistička štampa istovremeno je podvlačila „rešenost generala Nedića da nastavi beskompromisnu borbu protiv komunizma”. Poslednji poziv predsednika „vlade narodnog spasa” za borbu protiv komunističke opasnosti u Srbiji, nemački listovi doneli su tih dana pod velikim naslovima: „Srbija protiv boljševizma” ili „Srpski narod je antikomunistički” itd.²⁰⁴

Međutim, nezavisno od toga šta je pisano u pojedinim delovima Evrope, a posebno na Balkanu o kvislinškoj srpskoj vladi u Beogradu i njenom predsedniku, Nedić je, ipak, pokušao da iskoristi novonastalu situaciju da bi realizovao neke svoje dugoročne zadatke. Reč je, naime, o aspiracijama srpskog kvislinškog predsednika (u čemu ga je podržavao Nojbaheer) da proširi granice okupirane Srbije na račun Sandžaka, Crne Gore, Kosova, delova Bosne i Srema. Dakle, pretežno teritorije koje su bile pod italijanskom okupacijom. O tome je ustaški oficir za vezu u Beogradu pisao u svom izveštaju od 8. novembra 1943. pored ostalog: „Prema jednoj verziji trebala bi vojska koju sada sačinjava SDK, a koja je oprobana u borbi, zauzeti Crnu Goru i Novi Pazar. Možda je ta vijest tendenciozna, možda i opravdana sa nemačkog gledišta, jer bi Nemci sa ovim pasivnim i buntovnim krajevima imali samo neprilika, pa bi to prebacili na Srbiju.”²⁰⁵

U stvari, krajem 1943. godine, Komandi Jugoistoka u Beogradu dobro je bilo poznato da Operativna grupa divizija pri Vrhovnom štabu NOV i POJ namerava da prodre u dogledno vreme u Srbiju. Zbog toga su nacisti računali da je Nedić spreman da u Sandžak i Crnu Goru uputi deo snaga Srpskog dobrovoljačkog korpusa iz dva razloga: prvo, što bi želeo da i on sa svojim snagama „doprinese” sprečavanju prodora Druge 1 Pete divizije NOVJ u Srbiju i, drugo, što se nadao da će posle kapitulacije Italije Sandžak i Crna Gora pripasti Srbiji i da će biti stvorena velikosrpska federacija. U vezi s tim 23. decembra 1943. održan je sastanak između Felbera i Nojbaheera, na kome je istaknuto da je Nedić dao saglasnot da pošalje deo jedinica SDK u Crnu Goru i Sandžak.²⁰⁶

²⁰² Pukovnik Andrić u svom izveštaju od 27. X 1943. pisao je sledeće: „General Nedić naredio je da se izradi uredba o pozivanju mladića od 18—25 godina starosti. Ovu uredbu uglavnom je sastavio Glavar stožera SDK, bojnik Radoslav Topalović Tomić” (AVII, NDH, br. 21/4-1, k. 88).

²⁰³ U citiranoj publikaciji B. Koštica, str. 132, pisalo je u vezi s tim: „I Zagreb, i Pešta, i Sofija govorili su Berlinu da će se na ovaj način Srbi opet osnažiti a kad budu dovoljno jaki da će ponovo okrenuti sva svoja oružja i sve svoje snage protiv Hitlerovih težnji i planova. Nemački poslanik u Zagrebu fon Kaše, pored Nojhauzena i Majsnera u Beogradu, bio je onaj koji je uvek podupirao predloge i intencije satelita.”

²⁰⁴ Prema listu *Novo vreme*, 10. XI 1943.

sos AVII, NDH, br. reg. 19/4-1, k. 88.

206 AVII, NAV, N-T-501, 253/1045—1046.

Nešto kasnije (27. decembra) o ovom istom pitanju održan je u Beogradu novi sastanak komandanta Jugoistoka i Nedića. Iz zapisnika sa sastanka vidi se da su tada bile izvršene sve pripreme za ulazak pripadnika SDK u Sandžak radi borbe protiv partizana; da će iz Srbije s ovim jedinicama poći Mihailo Olćan, a kasnije, u Sandžaku, da će biti stavljene pod komandu Pavla Đurišića. Interesantno je da su Nemci, a i Nedić, mnogo očekivali od ovih Nedićevih jedinica. Pored ostalog, računali su da će se među Crnogorcima probuditi „rodoljublje” i da će i oni iz svoje sredine regrutovati oko 5 bataljona SDK, sa oko 2.500—3.000 ljudi. Komandant Jugoistoka saopštio je Nediću da ima izgleda da vlada Rajha do 15. januara 1944. odobri rad skupštine, odnosno srpskog parlamenta, za šta se već odavno kvislinški srpski predsednik zalagao.²⁰⁷

Glavna briga Komande Jugoistoka i Nedićeve vlade bilo je kako sprečiti prodor Glavne grupe jedinica NOVJ pri Vrhovnom štabu u Srbiju. Zbog toga će biti angažovane ne samo nemačke i bugarske jedinice već i Srpski dobrovoljački korpus, Srpska državna straža, pa i četnici Draže Mihailovića. Isto tako, okupatori i kvislinzi morali su u samoj Srbiji da angažuju znatan broj vojnih efektiva, jer su, pored većih odreda i bataljona, stvarane i brigade NOVJ. Tako je 5. oktobra obrazovana Prva šumadijska brigada; 10. oktobra — Prva južnomoravska i 22. novembra — Druga južnomoravska brigada, koje su nanele ozbiljne udarce neprijateljskim snagama.

Odmah posle stavljanja pod svoju komandu „Srpske državne sile”, Nedić je morao da je angažuje na svim delovima okupirane Srbije, čak i preko nekih granica, kako bi bar za izvesno vreme omogućio nacistima da nesmetano eksploatišu privredna i druga bogatstva Srbije. Ali kvislinške jedinice trpele su strahovite poraze gotovo u svim borbama koje su vodile protiv partizana, te je Nedić veoma teško mogao da nadoknadi gubitke u ljudstvu i ratnom potencijalu.

¹⁰⁷ AVII, NAV, N-T-501, 253/1047—1049.

TAJNA FAŠISTIČKA ORGANIZACIJA „SRPSKI GESTAPO"

Dosta prostora u ovom radu posvetili smo kvislinškim vojnim formacijama u svim ratnim godinama, budući da su one bile glavni oslonac i Savetu komesara Milana Aćimovića i Nedićevoj vladi. Međutim, malo se u jugoslovenskoj historiografiji zna o tajnoj fašističkoj organizaciji, koju je u Beogradu osnovao nemački Gestapo, bez znanja kvislinške uprave, ali od pripadnika kvislinških vojnih formacija i drugih deklasiranih elemenata, koji su se stavili u službu okupatora. Ta organizacija nazvana je „Srpski Gestapo".⁸⁰⁸

Ova specijalna organizacija Gestapoa za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta obrazovana je sredinom 1942, i bez mnogo uspeha delovala je do početka 1944. godine. Njeni pripadnici prethodno su završavali obuku, bili su odeveni u nemačku uniformu, naoružani nemačkim oružjem. Posle završenog tečaja odlazili su na teren gde su stvarali svoje punktove i agenture. Bili su smešteni u zgradi Osnovne škole u Ulici Starine Novaka. Početkom jula ova organizacija imala je 12, a u oktobru 45, a krajem 1942. godine 88 pripadnika. Ukupno ih je bilo 145. Rukovodilac grupe ovih narodnih izdajnika bio je u početku Strahinja Janjić, oficir bivše jugoslovenske vojske, a pred rat službenik Predsedništva vlade Dragiše Cvetkovića. Posle okupacije Srbije, među prvima se stavio u službu okupatora; službovao je u Dobrovoljačkom odred u Marisava Petrovića; bio je predsednik opštine u Kragujevcu, a potom u Leskovcu. Kao rukovodilac „Specijalnog odreda pri Predsedništvu vlade" došao je u sukob sa Nedićem, bio otpušten iz službe, a potom se stavio u službu Gestapoa.²⁰⁹

„Srpski Gestapo" bio je, u prvom redu, organizacija za borbu protiv NOP-a, ali je denuncirao i mnoge pripadnike kvislinške uprave, zbog čega je Nedićeva vlada više puta protestovala kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. U memorandumu Milana Nedića od 22. februara 1943, koji je upućen vojnoupravnom komandantu Srbije, pisalo je pored ostalog: „Šta ova organizacija radi, čemu ona služi, kako ona služi i šta su njeni ciljevi, sve mi to nije jasno, pošto mi sa nikakve zvanične strane

¹⁰⁸ U publikaciji Branislava Božovića: *Podzemna borba*, Beograd, 1964, ima dosta podataka o aktivnosti „Srpskog Gestapoa" u borbi protiv NOP-a. Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano; B. Božović, n. d., 67—81.

o tome nije saopšteno. Prema svima izveštajima, bez izuzetka, svih sreskih nadležstava, ova nemoguća organizacija "šteti u najgoroj meri ugledu srpske uprave i nemačkoj uniformi. Ja lično i moji ministri, visoki državni funkcioneri, lojalni i iskreni saradnici okupacionih vlasti, neprekidno smo predmet podlih, bezobzirnih najuvredljivijih napada od strane ovih ljudi, bez obzira na mesto i priliku. Može se lako pretpostaviti kakvo osećanje izazivaju ovakvi postupci kod srpske vlade i kod njenih organa, kao i kod celokupne javnosti. I suviše je prirodno da ako se srpska vlada izjasni za to pred licem naroda, da nije u stanju da snosi odgovornost za nedela ove bande, koja izgledaju podjednako nepodnošljive, kako za srpske tako i za nemačke vlasti."²¹⁰

Iz Nedićevog memoranduma mogao bi se izvući pogrešan zaključak kao da je „Srpski Gestapo“ bio obrazovan s namerom da špijunira funkcionere kvislinške uprave. Međutim, nije bilo tako. Ovakvo Nedićevo reagovanje rezultat je rivalskih odnosa između „Srpskog Gestapoa“ i Nedićeve „oružane sile“. Uostalom, bilo je sličnih suprotnosti između Specijalne policije Uprave grada Beograda i Srpske dobrovoljačke komande, gde su se jedni drugima mešali u „nadležnosti“, zbog čega je dolazilo do češćih obračuna. Uglavnom, „Srpski Gestapo“ nije imao nikakve veze sa kvislinškom upravom i policijom, nego je — nezavisno od njih — imao da izvršava tajne zadatke za račun Gestapoa (po potrebi, i drugih grana nemačkog obaveštajno-bezbednosnog aparata), da bude njegov zakonspirisani pomoćni organ. Po zamisli Gestapoa, Specijalna domorodska organizacija trebalo je da bude sastavljena od odabranih ljudi, odanih Nemcima i Hitlerovom novom poretku, spremnih da se na sve načine bore protiv komunizma i ustanika, fizički sposobnih da izdrže teškoće posla koji im je predstojao. Da bi se osposobili za izvršenje zadatka, koji su im bili namenjeni, predviđeno je da svi pripadnici organizacije prethodno završe vojni i obaveštajni kurs, a potom u civilnim odelima (a ne u nemačkim uniformama kako su bili odeveni u nemačkim kasarnama) odlaze na teren da izvršavaju specijalne zadatke za račun Gestapoa.²¹¹

Pripadnici „Srpskog Gestapoa“ bili su agenti koji su se borili i radili u raznim krajevima okupirane Srbije. Svuda su nastojali da otkrivaju organizacije KPJ, SKOJ-a, baze partizanskih odreda i uopšte simpatizere NOP-a. Naročito su bili aktivni na terenu okruga: kragujevačkog, beogradskog, leskovačkog, kruševačkog, čačanskog, moravskog i drugih gradova i sela okupirane Srbije. Osim obaveštajno-špijunskog rada, odlazili su i u „akcije čišćenja“ pojedinih delova Srbije. Prethodno su, međutim, u seljačkim odelima odlazili da izvide teren, a onda je po 10, 20, 50, 70 pa i više pripadnika „Srpskog Gestapoa“ bilo u sastavu vojske i policije. Često je u ovim akcijama učestvovao i njihov komandant Strahinja Janjić, kao i njegov zamenik Svetozar Nećak.²¹²

²¹⁰ Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano, Nedićev memorandum Baderu, 22. II 1943.

²¹¹ Arhiv SUP Srbije, fond BDS, neregistrovano; B. Božović, n. d., 69.

²¹² Arhiv SUP Srbije, Elaborat centrale Gestapoa za Srbiju, neregistrovano.

Međutim, ova grupa narodnih izdajnika sve se više dekonspirisala i kompromitovala. Češće je dolazilo do otvorenih sukoba između nje i Nedićevih oružanih odreda. Radila je sasvim suprotno od onoga kako su zamislili njen rad organi Gestapoa u Beogradu. Dolazilo je do češćih obračuna i među samim članovima „Srpskog Gestapoa”. Zbog svega toga, nemačke okupacione vlasti u Srbiji došle do zaključka da imaju više štete nego koristi od ove organizacije, pa su odlučile da je rasformiraju. Tridesetog aprila 1943, grupa od 26 pripadnika „Srpskog Gestapoa”, sa njenim komandantom Strahinjom Janjićem, odvedena je na prinudni rad u Nemačku. Tamo su, ipak nastavili da rade za račun Gestapoa, da špijuniraju jugoslovenske radnike, da čine i mnoge druge zloupotrebe, ucenjuju i pljačkaju, kao dok su bili u Srbiji. Mnogi članovi „Srpskog Gestapoa” pobjegli su da ne bi bili uhapšeni. U Beogradu, na licu mesta, ostalo ih je svega 33, a njima je sada rukovodio Svetozar Nećak. Promenili su čak i mesto boravka — bili su smešteni u Ulici Zorža Klemansoa br. 36. Gestapo im je tada dao nove zadatke. Bili su obični agenti. Nisu smeli odlaziti u akcije „čišćenja terena” niti nositi nemačke uniforme, ali su se intenzivno bavili kontrarevolucionarnim radom i denucirali mnoge pripadnike i simpatizere oslobodilačkog pokreta.²¹³

²¹³ B. Božović, n. d., 83—84.

REAGOVANJA U SRBIJI NA ODLUKE DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, koje je održano 29. novembra 1943. u Jajcu, položeni su temelji državnom i društvenom uređenju nove Jugoslavije i donete odluke koje su bile od dalekosežnog značaja za budućnost jugoslovenskih naroda. Time je bio zadat snažan udarac domaćoj i stranoj reakciji, koje su na račun borbe naroda Jugoslavije kovale planove o budućem uređenju naše zemlje. Prema tome, moglo bi se reći da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo vrhunac dotadašnjih vojno-političkih uspeha i značilo istorijsku prekretnicu u daljem procesu oslobodilačkog rata i revolucije.²¹⁴

O odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i velikim uspesima NOV i POJ patriotske mase u Srbiji bile su obaveštene preko emisija radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ i preko savezničkih radio-stanica, koje su redovno objavljivale saopštenja Vrhovnog štaba NOV i POJ o razvoju ratnih operacija u svim krajevima Jugoslavije, kao i pregled ratnih operacija na Istočnom i Zapadnom frontu.

Odmah posle zasjedanja AVNOJ-a, u Šumadiji, istočnoj i južnoj Srbiji održani su posebni kursevi i seminari na kojima su proučavane odluke AVNOJ-a. S obzirom na istorijski značaj ovih odluka, članovi PKKPJ i PKSKOJ-a, okružni i sreski komiteti, kao i štabovi partizanskih odreda, u mnogim krajevima Srbije, organizovali su zborove i konferencije na kojima je objašnjavan značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Popularisanju odluka AVNOJ-a bili su posvećeni mnogi proglasi PKKPJ, PKSKOJ-a, okružnih komiteta, zatim, Štaba Druge južnomoravske (Prva šumadijska i Prva južnomoravska brigada bile su tada na putu za Sandžak, odnosno istočnu Bosnu), a kasnije i ostalih brigada i štabova odreda. U proglasu koji je u prvoj polovini decembra 1943. izdao PKKPJ narodu Srbije, rečeno je i sledeće: „Istorijske odluke Druge skupštine AVNOJ-a, već predstavljaju novu, veliku pobedu naših naroda i njihove oslobodilačke vojske. Na demokratski način izabrani su u AVNOJ predstavnici svih naroda i svih društvenih slojeva, bez obzira na veru i političko ubeđenje. U NKOJ nalaze se Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Muslimani; nalaze se radnici, seljaci, intelektualci, ugledni političari i javni radnici.“²¹⁵

²¹⁴ A CKKPJ, Drugo zasjedanje AVNOJ-a, 1943.

²¹⁵ AIRPS, PKS, 464/a.

Nesumnjivo, istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, uspesi NOV i POJ i međunarodna afirmacija narodnooslobodilačkog pokreta imali su snažno dejstvo na političko raspoloženje naroda Srbije, koje se ispoljavalo u raznim vidovima u selima i gradovima oslobođene i okupirane teritorije. Sve je to podsticalo patriotsko stanovništvo da zbije svoje redove i pojača borbu protiv okupatora i njegovih saradnika. Partizanski odredi su tokom decembra pojačavali napade na Nemce, Bugare, pripadnike kvislinških vojnih formacija i četnike Draže Mihailovića. Okružni i sreski komiteti KPJ nastojali su da mobilišu što više boraca za popunjavanje odreda i stvaranje novih brigada NOVJ. Krajem 1943. i početkom 1944. godine naročito se isticala aktivnost skojevske i omladinske organizacije u političkom objašnjavanju odluka AVNOJ-a u Donjoj i Gornjoj Jablanici, Pustoj Reci, Pasjači i mnogim drugim oslobođenim i okupiranim krajevima Srbije.²¹⁴

Povodom Drugog zasedanja AVNOJ-a, partijska tehnika Okružnog komiteta KPJ za Kruševac štampala je na Jastrepcu proglas kojim se objašnjavaju ciljevi Narodnooslobodilačke borbe i poziva narod na oružje za borbu protiv okupatora i njegovih saradnika. Mnoge propagandne materijale u kojima su popularisane odluke AVNOJ-a izdavali su i drugi okružni i sreski komiteti.

Naravno, kvislinške vlasti, velikosrpska buržoazija, na čelu sa četničkim pokretom Draže Mihailovića i druge reakcionarne snage u Srbiji nerado su primale vesti o odlukama zasedanja AVNOJ-a u Jajcu. Svi su oni na svoj način komentarisali te odluke i formiranje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, kao organa sa svim obeležjima vlade i kao predstavnika naroda Jugoslavije u zemlji i u inostranstvu. Dvanaestog decembra Petar Stambolić, član PKKPJ i v. d. komandanta Glavnog štaba, uputio je pismo Momi Markoviću, komesaru Glavnog štaba, u kome ga izveštava o raspoloženju u pojedinim sredinama u Beogradu: „Stvaranje NKOJ ovde je uzбудilo duhove. Dražinovcima je ostala samo nedićevska parola: 'Moša nije Srbin', da su svi Hrvati. Porazio ih je stav Saveznika. Svakako da će doći do zbližavanja velikosrba. Inače, narod je ovde oduševljen. Mi bi imali stotine ljudi za odred u Beogradu; čekaju na odlazak neki vrlo dobri ljudi.”²¹⁷

Mnoga dokumenta kazuju da je najveća panika zahvatila upravo Nedićevu „vladu narodnog spasa” u Beogradu, koja je i ranije u svim situacijama nastupala u prvim redovima kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji u borbi protiv oslobodilačkog pokreta. Govori kvislinškog predsednika Nedića i njegovih ministara uvek su bili prožeti antikomunističkom histerijom. Nedić je još u periodu priprema za održavanje sednice AVNOJ-a u Jajcu, redovno isticao u govorima preko radija i štampe da je jedina alternativa narodu Srbije — borba protiv komunizma. U govoru koji je održao 21. juna na dvogodišnjicu napada Nemaca na Sovjetski Savez, rečeno je, pored ostalog, i sledeće: „Rat besni Evropom.

²¹⁶ *Prvi kongres USAOS-a, Beograd, 1944, 116; Velika antifašistička skupština Srbije, Beograd, 1944, 85.*

²¹⁷ AIRPS, PKS, 404.

Smrtni njen neprijatelj komunizam, strašna azijska bolest, još je pred njenim vratima. On preti da zbriše sve tekovine evropske, sve tekovine kulturnih naroda. On ne zna ni za boga, ni za porodicu, ni za ljude; on ruši sve i upropašćuje sve. Dve godine pokušava on da izvrši ovaj svoj satanski posao. Sto Evropa još živi, hvala budi Velikom Nemačkom Rajhu, koji na istoku brani i evropsku civilizaciju, i evropsku zemlju, i evropske narode."²¹⁸

Dvadeset prvog jula 1943. kvislinški list *Novo vreme* doneo je saopštenje komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji da su Josip Broz Tito a i Draža Mihailović, ucenjeni sa po 100.000 rajhsmaraka u zlatu, što je naišlo na odobravanje naročito u krugovima kvislinške uprave u Srbiji. Kvislinška propaganda je isticala činjenicu da je bio ucenjen vrhovni komandant NOV i POJ baš u periodu kada su se njegove divizije pripremale da prodru u Srbiju.²¹⁹ Panika u redovima kvislinga bila je sve veća jer su Nemci doživljavali sve nove i nove poraze na Zapadnom i Istočnom frontu. 24. jula zbačen je sa vlasti Musolini; 8. septembra Italija je potpisala akt o kapitulaciji; anglo-američke snage bile su nadomak Jadrana; anglo-američki avioni sada su sve češće bombardovali pojedine gradove u Srbiji. U vezi s tim Nedić je 27. oktobra 1943. uputio proglas narodu Srbije: „S:vi na okup", u kome ga poziva da se ujedini za borbu protiv Anglo-Amerikanaca, Sovjetskog Saveza i komunistu u Srbiji.²²⁰ A samo tri dana kasnije (30. oktobra), *Novo vreme* je objavilo članak srpskog ministra predsednika pod naslovom „Naš stav", u kome se govori o odlučnosti kvislinške vlade da se bori protiv komunizma svim sredstvima.²²¹

²¹⁸ *Novo vreme*, 22. VI 1943. — Nedić je u istom govoru rekao i sledeće: „Borba protiv boljševizma je sveta borba, u ime čovečnosti, pravde i hrišćanstva. Svi se narodi bore protiv te azijske nemani, pa i mi do istrebljenja, jer smo do domovine ljudi, hrišćana a ne zverova... Zar ja da vam govorim o zverstvima komunista, najvećih zlikovaca sveta, kad ste vi to na svojoj koži osetili i od njih teške i crne dane doživeli. I danas patite od tih odmetnika od boga i ljudi i srpskog imena, koji predvođeni jevrejsko-boljševičkim ološem — Titom, Singerom, Pijadom i šta ti ja znam kim, pale vaša žita, domove, mostove, opštine, sve što je Srbin teškom mukom stvorio i tekao."

²¹⁹ „100.000 rajhsmaraka u zlatu dobiće onaj koji dovede živa ili mrtva komunističkog vođu Tita. Ovaj zločinac bacio je zemlju u najveću nesreću. Kao boljševički agent, ovaj skrnavitelj crkve hteo je da obrazuje u zemlji sovjetsku republiku, a u tome je uobrazio da je on pozvan da oslobodi narod. Za ostvarenje toga cilja, on se sprema u španski građanski rat i u Sovjetsku Uniju..." itd. (*Novo vreme*, 21. VII 1943).

²²⁰ *Novo vreme*, u broju od 28. X 1943. prenelo je jedan deo Nedićevog proglasa: „Ah, ti, jadni narode srpski. Video si ih na delu opet: i Engleze, i Amerikance, i Tita. Ne daj se u ruke tih dželata. Svrstavaj se pod barjak srpski, kako bi i pored želje dušmana da te unište, ostao živ. Istraj na putu srpskom. Prikupi poslednju snagu."

²²¹ *Novo vreme*, 31. X 1943. — U jednom delu citiranog članka pisalo je: „Vi, komunisti i boljševici, pretite nam. Šaljete nam vaš komunistički ološ i on nadire sa svih strana u ovu našu ojađenu i unesrećenu zemlju. Poručujete nam o vašem krvavom prazniku iznenađenja. Vama treba da bude naš stav jasan prema tim pretnjama i porudžbinama. Mi smo antikomunisti, antiboljševici. Zato čujte i vi, boljševici, i vi, Englezi, evo našeg stava: Danas u na-

Nemačka fašistička štampa, kao i ranijim sličnim istupanjima kvislinškog srpskog predsednika, dala je i ovome zapažen publicitet. Pod naslovom: „Srbija protiv boljševizma” i podnaslovom: „Proglas generala Nedića”, 3. novembra nemački dnevni list „Felkiše Beobachter” na uvodnom mestu je objavio izveštaj svog dopisnika iz Beograda: „U jednom proglasu upućenom srpskom narodu, koji je objavljen u *Novom vremenu*, ukazao je Nedić na boljševičku opasnost, pa je tim povodom odredio stav Srbije prema tome pitanju. Srbi su antikomunisti, kaže se u proglasu i oni žele da ostanu Srbi. Boljševizam nema ništa zajedničko ni sa srpskim duhom ni sa srpskom civilizacijom. Srpski narod boriće se svim snagama protiv boljševizma, a za svoje porodice, svoje domove i veru svojih pradedova.”²²²

Nacistička štampa je i u Berlinu na vidnim mestima isticala Nedićeve govore i istupanja njegovih ministara uvek kada su apelovali na stanovništvo da čuva „red, mir i bezbednost”, da izvršava naredbe i uredbе okupacionih i kvislinških vlasti i da se bori protiv komunizma. Zanimljiv je podatak da je Nedićeva vlada u relativno kratkom periodu dve sednice održala da bi se analizirala „opasnost od komunizma”. U zapisniku sa sednice „vlade narodnog spasa” od 26. novembra pisalo je pored ostalog: „Proteklih 7 dana protekli su u znaku skoncentrisanih, veoma jakih komunističkih grupacija na teritoriji sreza rasinskog i na padinama planine Jastrepca, koje su verovatno imale zadatak da prodru u moravski okrug i u srce Srbije i da u ove krajeve unesu nemir i kaos”²²³ A na sledećoj sednici srpska kvislinška vlada od 3. decembra, zabeležila je u zapisniku pored ostalog i sledeće: „Početkom protekle sedmice primećeno je i dalje koncentrisanje velikih komunističkih snaga, naročito u okruzima: kruševačkom, kragujevačkom, a delimično i nišavskom.”²²⁴

Na talasima radio-stanice „Slobodna Jugoslavija” i savezničkih radio-stanica, tokom celog decembra, pa i kasnije, redovno su citirane pojedine odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. To su mogli da čuju i kvislinzi u Beogradu preko svojih prijemnika. *Novo vreme* je, na primer, u broju od 8. decembra 1943, donelo saopštenje, pozivajući se na radio-vesti „Junajted-presa”, da je obrazovanje privremene vlade, na čelu sa Josipom Brozom Titom, primljeno od jugoslovenske vlade u emigraciji, u Kairu, sa zaprepašćenjem i da je u tamošnjim krugovima izazvalo

šoj zemlji ima samo dva fronta: front Srpski i antikomunistički. Jer srpski narod niti je komunista, niti hoće da bude to. Pa kad nismo ni komunisti ni boljševici, onda rat njima do istrage. To je naš stav, to je naš pozdrav vama crvenjacima i vašem velikom krvavom slavlju.”

²²² Prema listu *Novo vreme*, 3. XI 1943.

²²³ AVII, Nća, reg. br. 7-1-6, k. 1.

²²⁴ AVII, Nća, br. 8/1-7, k. 1. — Komandant Jugoistoka u svom aktu od 29. X 1943. dostavljenom Milanu Nediću, zahtevao je da se realizuje njegovo naređenje za stvaranje zaprečnih zona uz glavne žel. pruge i uz objekte u krugu od 3—500 km; da se u rejonu Leskovca kod mosta na Moravi, selo Grabavica, raščisti teren oko njega, jer je to „neophodno za sigurnost saobraćaja i potrebe Vermahta” (AVII, NAV, N-T-501, 253/690).

pravu paniku. U istom članku, iako se omalovažavaju odluke Drugog zasjedanja, navodi se da „Vilhelmštrase“ smatra jugoslovenski komunistički kabinet za važan događaj.²²⁵

Kada su uvideli da svetska demokratska javnost sve više daje podršku oslobodilačkom pokretu jugoslovenskih naroda, da odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a nailaze na dobar prijem u međunarodnoj javnosti i da su ih prihvatile članice antihitlerovske koalicije: Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, Nedićeva vlada je izdala 19. decembra 1943. posebno saopštenje povodom obrazovanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije: „Partizansko-komunistička vlada Ivana Ribara i Josipa Broza Tita, obrazovana na teritoriji bivše Jugoslavije, lišena je svakog moralnog, pravnog i političkog osnova da govori u ime srpskog naroda. Stvorena po nalogu Moskve, a podržana od Londona i Vašingtona, sa ciljem da postane novo uporište za komunističku delatnost na teritoriji koju Sovjeti hoće da prigrabe za sebe, ta takozvana jugoslovenska narodna oslobodilačka vlada jeste, u stvari, skup profesionalnih terorista u službi Moskve.“²²⁵³ Samo dan kasnije, Milan Nedić je govorio preko Radio-Beograda panično i nervozno, ističući da „sve Srbe treba okupiti protiv Tita“ i da ta borba bez predaha i bez kolebanja treba da odluči ko ima da živi a koga treba uništiti.²²⁶

Da bi se što bolje suprotstavio neprijateljskoj propagandi, Pokrajinski komitet KPJ uputio je pismo svim okružnim komitetima 22. decembra 1943, zahtevajući da svuda i na svakom mestu popularišu odluke AVNOJ-a i njegov izvršni organ — Nacionalni komitet, i da se ujedno razobličava sporazum i saradnja Nedića i Draže sa Nemcima. „U vezi s tim, naši OK-i i sve partijske organizacije treba da razviju i pojačaju svoj rad na agitaciji i propagandi, na popularisanju odluka Druge skupštine AVNOJ-a, na razbijanju laži Nedića. Treba elastično nastaviti sa radom u masama koje su ranije bile pod četničkim uticajem.“²²⁷

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a izazvale su nespokojstvo u redovima četničkog pokreta Draže Mihailovića. Jer krajem 1943. narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji postiže značajno priznanje u svetu, ne

²²⁵ *Novo vreme*, 8. XII 1943. — *Novo vreme*, u broju od 1. XII donelo je na prvoj stranici lista članak u kome se govori o opasnosti od prodora Titovih jedinica u Srbiju: „General' Tito i njegov pomoćnik Moša Pijade otpočeli su u poslednje vreme da ubacuju u Srbiju svoje belosvetske hušakače u cilju da izazovu nered i time gurnu srpski narod u nova iskušenja i nove nesreće.“

²²⁵³ *Novo vreme*, 19. XII 1943. — *Novo vreme*, 21. XII 1943. — U jednom delu Nedićevog govora rečeno je: „Sprema se podla zavera protiv opstanka srpstva i majke Srbije. Akteri ove zavere jesu naši stari dušmani, oni što se ne krste srpskim krstom. Zbog njih krvarimo 2,5 godine, i nije im dosta, traže sad našu glavu. Kao ono nekada sa Dražom, načiniše ga za noć i brigadnim, i divizijskim, i armijskim đeneralom i načelnikom štaba Vrhovne komande „Jugoslovenske vojske u otadžbini“. Tako sada i mladi Hrvat Josip Broz za noć ode u generale, maršale, poverenika za narodnu odbranu i Vrhovnog zapovednika boljševičkih snaga u Jugoslaviji.“

²²⁷ AS, P. P. Niš, 45.

samo SSSR-a već i zapadnih saveznika. Engleska je preko Čerčila zvanično otkazala pomoć četnicima. Zbog svega toga četnici su nameravali da svoje akcije organizuju na širem planu. Počeli su ubrzano da stvaraju ravnogorske odbore u mnogim krajevima Srbije. Osim toga, nastojali su da za svoj pokret pridobiju predstavnike raznih političkih partija. Krajem 1943. četničkom pokretu je definitivno prišao i Živko Topalović, vođa Socijalističke partije Jugoslavije, i još neki njegovi istomišljenici.²²⁸

Četnici su takođe poitali da kao protivtežu zasjedanju u Jajcu održe skupove svojih „eminentnih“ političara i da na njima donesu „Rezoluciju o zadacima protiv narodnooslobodilačkog pokreta“. Te svoje konstatacije formulisali su na svom kongresu u selu Ba, na severnim padinama Suvobora (valjevski okrug), koji je održan od 25. do 28. januara 1944. Ovom četvorodnevnom skupu četnika prisustvovala su 274 delegata, predstavnika bivših političkih partija iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore, Slovenije i Bosne i Hercegovine, koji su se udružili sa četničkim pokretom u tzv. Jugoslovensku narodnu demokratsku zajednicu. Kongresu je prisustvovao i kapetan Mensfeld, član vojne misije SAD pri četničkoj vrhovnoj komandi.²²⁹

Pomenuti kongres je organizovan radi odbrane starog društvenog poretka, a bio je ujedno još jedan pokušaj da se ospori zakonitost odluka AVNOJ-a i da se svetska reakcija mobilise u odbranu četnika Draže Mihailovića. Osim oštrog osuda odluka AVNOJ-a, linije i politike KPJ i oslobodilačkog pokreta uopšte, na tom kongresu je izražena „duboka zabrinutost“ što zapadni saveznici pomažu NOVJ. Da bi obmanuli mase i pojačali svoju propagandu, četnici su usvojili deklaraciju u kojoj je, pored ostalog, rečeno da će posleratna Jugoslavija biti uređena na federativnom principu (Srbija, Hrvatska, Slovenija), i to kao ustavna monarhija. „Veliki narodni kongres“ odlučio je da se centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije proširi i da se pristupi ubrzanom stvaranju ravnogorskih odbora kao političke osnove četničkog pokreta.²³⁰

²²⁸ Dr Zivko Topalović je napisao publikaciju *Srbija pod Dražom* (London, 1968, 1–146), u kojoj opisuje svoj boravak kod Draže posle kongresa u selu Ba (januar 1944. do maja 1944).

²²⁹ Arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove (u daljem tekstu: DA SIP), En. v. Pov. 293, Izveštaj od 14. januara 1944.

²³⁰ ACKKPJ, br. 14746/XIX-1-19/4, 14745/IX-1-20/44, u 625/VI-2-1/44.